

Р.Ш44(ЧУКР)
РК
Б14

Іван Багряний

Моріндрі

драматична
повість

БІБЛІОТЕКА
новітньої
літератури

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

A.589337

+

Шифр РКШ44(4.Укр) 514
Інв. № 2740791Автор Багряний, Іван.Назва Морігурі: драматична
повість.Місце, рік видання Б.У., Б.р.Кіл-ть стор. 125, [17с.]

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____
_____

Примітка: 21.05.2008,

С.І.О.В. -

A589337

І ВАН БАГРЯНИЙ

Ш44(49р.)

Б14

МОРІТУРІ

2241079

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Всі права застережені за Видавництвом

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

КОЛИ НА КРЕМЛІВСЬКІЙ ВЕЖІ Б'ЮТЬ КУРАНТИ

В понурій темряві, десь за тюремним спецкорпу
сом, що виповнив собою ніч і заступив весь світ, розтинаючи
тишу, десь з волі, десь з невидимої площі столиці республіки
востаннє хрипить гучномовець:

— ГАЛЛЬО, ГАЛЛЬО! ГОВОРТЬ ХАРКІВ, еР-Ве
ЧОТИРИ РАДІО-ТРАНСЛЯЦІЙНИЙ ВУЗОЛ УРСР
ДЕННІ ПЕРЕДАЧІ З АКІНЧЕНО СЬОГОДНІ
— 22 ЧЕРВНЯ 1939 року, 23 години і 58 хвилин. ЗАРАЗ
ВКЛЮЧАЄМО ЧЕРВОНУ ПЛОЩУ ЧЕРЕЗ РАДІО-
СТАНЦІЮ «КОМІТЕРН»... ПЕРЕВІРТЕ ГОДИННИКИ...
ДОБРАНІЧ... ПЕРЕВІРТЕ ГОДИННИКИ... СЛУХАЙТЕ
ЧЕРВОНУ ПЛОЩУ

І вмовкає.

Чути, як ритмічно кує метроном

— «ВНИМАНІЄ... СЛУШАЙТЕ «КРАСНУЮ ПЛО-
ЩАДЬ» І БОЙ ЧІСОВ НА КРЕМЛЬОВСКОЙ БАШНЄ...
ПРОВЕРЬТЕ ЧІСИ ПО МОСКОВСКОМУ ВРЕМЕНІ...
ВНИМАНІЄ...»

Ритмічно кує метроном, як велетенський невидимий ма-
ятник вічності, що нависла над заллятою темрявою «шостою
частиною світу» Крізь стук метронома пробивається тая
«Червона Площа» — серце «світової революції» з мавзолеєм
Леніна, — вона гомонить сигнальними ріжками й сиренами
далеких автомашин — «Емок» і «Лімузинів», що десь еле-
гантськи біжать-сновигають по тій «Червоній Площі» перед
Кремлем, на грані між «Сьогодні» і «Завтра», мерехтячи
звуками над вогким асфальтом.

Захрипівші, починають гомоніти куранти на Кремлівській

вежі   Вся всеросійська історія хріпить в тих курантах, — від царя Петра Першого, крізь всю династію Романових і ось тепер   Хрипить вона з древньої вежі на весь світ, транслювана через радіостанцію «КОМІТЕРН»

Оддзвонивши пригравку, куранти починають з маєстичною розміреністю над усіма тими ріжками й гомоном «Червоної Площі» урочисто бити годину:

— Р-р-р а з!.. Д-д-д в а!.. Т-т ри!..

За останнім — 12-тим — ударом гримить «Інтернаціонал»...

І тоді — покриваючи звуки урочистого гімну, — на тюремне подвір'я могутнім «гусячим» кроком вимаршовує КАРАУЛЬНИЙ НАЧАЛЬНИК З ПАТРУЛЕМ

Їх троє — три сильвети, — дві з них тримають рушниці на плечі з примкненими багнетами. Як три привиди в пітьмі ночі, затоптивши «Інтернаціонал» і витиснувши його геть, вони гримлять поуз мур понурого і герметично замкненого спецкорпусу із щитками на вікнах, що обліпили мур, як ластів'ячі гнізда, рівними рядами — на всіх чотирьох поверхах... Втрьох вони маршують так, ніби їх іде цілий батальйон, — відбивають крок за статутом: демонструють всю могутність і грізну невблаганність тієї сили, тієї волі, часткою якої вони є, виконавцями якої вони є. «Інтернаціонал» гасне, десь тане в темряві, розплівається в глупій ночі, зникає за тюремним спецкорпусом.

А три сильвети парадним кроком доходять до другого кінця муру й з гуркотом стають біля «грибка», де маячить закам'яніла тінь вартового.

Обмінюються паролем і відкликом

То «розводячий» міняє караул.

Тінь здає, ставши на струнко й козирнувши:

— «ПОСТ ПО ОХРАНІ ВРАГОВ НАРОДА ЗДАВ!..»

Тінь приймає:

— «ПОСТ ПО ОХРАНІ ВРАГОВ НАРОДА ПРИЙНЯВ!..

— «Струнко!.. Кроком... руш!..»

І знову три сильвети, вдаривши ногами в брук, могутнім кроком маршують десь далі, вздовж муру. Ритм кроків помалу завмирає.

Тиша.

Гнітюча тиша гробовища. Спецкорпус, як велетенська домовина, заставив світ, заповнив його собою. Щитки, щитки й щитки, як залізні повіки, затулили очі тюремних вікон. Мур — це фасада велетенської залізобетонової скрині з рядами залізних шухляд.

Замовкли десь крохи нічної паради сильветів. Тиша.

І раптом в тій тиші, поволі видобуваючись звідкілясь, зринає тоскний і понурий голос... Десь, може, згори, десь, може, з землі, — а може десь з домовини з-за котрогось залізного щитка чиєсь серце проривається глибокою, трагічною роздумою... Попереду зідає, а тоді в розтяжку:

«ПРИВІД

БРОДИТЬ

ПО ЕВРОПІ...»

І йому впоперек, десь з-за щитка поруч, жлаве, глузливе:

— «ІЗВІНЯЮСЬ!.. НЕ «ПРИВІД», а ПРІЗРАК!.. ВИ ІСКАЖАЄТЕ ВЄЛІКІЙ РУССКІЙ ЯЗИК СВОЇМ МАЛО-РОСІЙСКІМ НАРЄЧІЄМ...»

Третій з-за щитка:

— «ЕНШУЛЬДІГЕН ЗІ БІТТЕ... ВЕЛИКИЙ МИСЛИТЕЛЬ НАПИСАВ: Ein Gespenst geht in Europa — das Gespenst des Kommunismus! СУТЬ, ВІДДАНА НІМЕЦЬКО МОВОЮ ОРИГІНАЛУ, ІНША... РЮСКІЙ РЕДАКЦІЯ САМОВОЛЬНА...»

Перший голос саркастично сміється:

— «ГОЛОС ЕВРОПИ!.. ШУЦ-БУНД МАЄ РАЦІЮ!.. РЕДАКЦІЯ І РЕЖИСУРА...»

Другий голос:

— ПЕРЄВОД ГЕНІАЛЬНИЙ!!.

Збентежена сильвета вартового зіходить зі стійки і, задерши голову та наставивши багнета, сновигає навшпиньках вздовш муру — намагається вловити, з якого саме вікна йде

голос... Домовина ожила. То тут, то там спалахує гомін на всіх мовах, видобуваючись з домовини:

— «Гей, камера під нами!.. У вас є дашнаки?

— «Галльо, штрафная!.. Привіт Паолей — Сіон!!..»

— «В ВОСКРЕСЕНЬЄ МАТЬ-СТАРУШКА

К ВОРОТАМ ТЮРЬМИ ПРИШЛА...» — просновує все журлива арештанська пісня, а її перемежовує інша, своїм глибоким трагізмом:

— «ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ, ПАХУЧЕ ПОЛЕ
В ТЮРМІ ПРИСНИЛИСЯ МЕНІ...»

Другий голос:

— «ПЄРЄВОД ГЕНІАЛЬНИЙ!..»

Перший голос:

— ИМЕННО...

— І В ТЮРЬМУ РОДНОМУ СИ-И-НУ...» (пісня).

— ПЄРЄВОД РУССКІЙ І ПРОШУ НЕ ІСКАЖАТЬ!!.

— ИМЕННО... ПОСТАНОВКА І РЕЖИСУРА ТАКОЖ... ВИ МАЄТЕ РАЦІЮ, ТОВАРИШУ, — «ПРІЗРАК» ТАК, ТАК!. ВИ ТРАНСФОРМУВАЛИ ПО-СВОЄМУ ЧУЖОГО МИСЛІТЕЛЯ, А МИ ЛІШЕ ПЕРЕКЛАЛИ З ТРАНСФОРМОВАНОГО І ТО НЕВДАЛО... «ПРІЗРАК» ЦЕ ТЕ, ЩО НА МОВІ МОГО НАРОДУ В ТОЧНОМУ ПЕРЕКЛАДІ ОЗНАЧАЛО Б «МАРА». ЖАСКА МАРА... В ПОСТАНОВЦІ...

— «Ей, камера над нами!.. Троцкісти йдуть на «конвеєр»!..*)

І Я ЗАПЛАКАВ ОПІВНОЧІ...»

— «Праві, ліві й перпендикулярні!.. Увага!.. Дашнаки пішли на мило!.. Курить Є??

Перший голос (задумливо на тлі мелодії «Зелений гай...»):

— В ПОСТАНОВЦІ НАШОГО «ВЕЛИКОГО» РЕЖИСЕРА... (задумливо гірко:) — «ПРІЗРАК»... ХО-

*) Конвеєр — це кількаденний безперервний допит з катуванням.

ДИТЬ... Ці слова звучали лячно в дні моєї юності... і залишилися на все життя жаскою формулою епохи. Я відчував усе життя, як він «ходить», з лапами по коліна в крові. Який жах! Чи це фатальна помилка великого мислителя, чи це його апокаліптична, геніяльна прозорливість, підсвідоме пророцтво грядущої трагедії? Ось Він!..» «Прізрак»!.. Став хазяїном, безроздільним володарем мільйонів людських душ... Вінходить по всіх шляхах моєї землі, крадеться в темряві, чигає на розпуттях... Хапає людей і водить їх в Че Ка, звідки вони вже не вертаються... Напаковує могили юними, сміливими, волелюбними... Улаштовує Революції інквізицію... Він спопелив віру мільйонів трудівників, він убив надію всіх страждущих, він розіп'яв апостолів Свободи і пророків її великого віру, він розтоптав чоботом честь багатьох поколінь героїв і мучеників, що йшли на смерть за велику ідею Свободи і Рівності... Він спопелив радість звитяжців і обернув її в розпач приречених...

І луною віддається крик десь із льоху — крик катованої жертви, доведеної до гістерії, — розпусливий крик крізь агонію муки:

— «АВЕ, ЦЕЗАР! МОРІТУРІТЕ САЛЮТАНТ!!..»

Все змовкає.

Аж вартовий прикипів.

Лише хтось сказав злякано:

— «О!..»

І тоді, як резюме, понурий 1-й Голос саркастично і тягуче виголосив на ціле тюремне подвір'я:

— «ПРІЗРАК... БРОДИТЬ... ПО ЕВРОПІ!..

Патруль шарпнувся і, водячи наставленим багнетом по щитках і навколо себе в темряві, гримнув громовим голосом:

— ХТО ЦЕ СКАЗАВ!?

Голос жіночий, понурий, насмішкуватий:

— А тобі яке діло, барбос?!.

— ХТО ЦЕ СКАЗАВ?!?. — зарепетувала тінь в

тій же позі, несамовито клацаючи закривкою в ніч, в темряву, до цілого світу.

Павза.

— КАРЛ МАРКС СКАЗАВ!.. — прогуло, як із діжки, і все затихло. Лише темрява. Понура. Німа.

Патруль прикипів на місці. Обвів німий спецкорпус рухом голови. А далі аж присів з реготу

Він реготався, звиваючись, давився сміхом, скавулів у корчах. Нарешті видавив з себе:

— АГА ПОПАВСЯ, НІМЕЦЬКА ПИКА!! ХА-ХА-ХА. КАРЛ МАРКС... ХА-ХА-ХА... САМ КАРЛ МАРКС!..

І поставивши гвинтівку до ноги та одвівши багнета на всю витягнуту руку, широко розставив ноги в монументальній, тріумфуючій позі:

— Ну, тут Він ще й не те скаже...

І втопив кінець в спазмах нестримного, моторошного хихотіння.

— ІДІЙОТ!.. — почувся гнівний голос.

Патруль шарпнувся, тикаючи багнетом у темряву. Але кругом тихо.

— ТО МИ ЩЕ ПОДИВИМОСЬ!..

І розчепірившись в монументальній позі тріумфатора, давився, захлинився сміхом чорний патруль.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ В ТЮРЕМНИХ КАТАКОМБАХ.

1.

В тюремних катакомбах глупої ночі правиться служба... Таємнича, захована від цілого світу, але безперервна і точна... Ні, це не всеношна якоїсь релігійної секти, або щось в тім роді, ні, — то інша служба. То робота пущеного на всю міць і досконало засекреченого, своєрідного м'ясокомбінату чи що. Воєнізованого, технічно удосконаленого. І ім'я тому комбінатові — тюрма. І не просто тюрма, а тюрма «епохи соціалізму». Слідча тюрма УГБ НКВД за наркома Єжова, колись же це була просто каторжна тюрма — за часів династії Романових.

На перехресті коридорів, якраз при вході з комендантурою до тюремного підземелля, стоїть столик, на ньому телефон, над столиком на гаку в'язка ключів. Ще на столику кілька книг — одна реєстраційна, чи для нотаток, а дві для читання.

Біля столика сидить вартовий, — наглядач коридору, вірнішеверху. Суворий свідок дивовижних подій, обтяжений тягарем страшних таємниць, чорнявий, передчасно посивілий юнак в єжовській формі. Він коротає ніч, несучи свою страшну варту, — він щось читає. Заглиблено тримає велику товсту книгу, — «КАПІТАЛ» К. Маркса. Зосереджено листає її, чухає обважнілу голову, тре скроні — і знову листає

А над входом, над чорною пащєю коридору, на сірій стіні, там де був колись двоголовий орел, виділяється крилата пляма (місце колишньої емблеми імперії «білого царя»), передряпана навхрест. То тінь двоголового орла перекреслена глибокими борознами, переорана.

Над нею намальовано п'ятикутну зірку, грубим розгостистим контуром.

А під нею — хтось, невідомо хто, і невідомо коли написав

чимсь рудим ще й нерівними літерами розплачливий, тяжкий афоризм по-російськи:

«Оставь надежди, входящій сюда» — (надежди через «ять»).

З лівого боку входу виразний напис латинню:

«АВЕ, ЦЕЗАР..» — та й не скінчено чи, може, зітерто патетичний кінець розпучливого викрику відданих, на смерть приречених.

З правого — викарбувано арештантську, не менш популярну сентенцію по-українськи:

«Хто не був, той буде.

Хто був, той не забуде...

Року божого 1937-го- за наркома Єжова».

Крім цього стіни списані безліччю дрібніших написів — там розписалися кілька арештантських поколінь за двох імперій і трьох революцій. Серед написів деякі виразніші і їх можна прочитати.

2.

Вартовий читає напружено «Капітал». Тре чоло сто-млено... Шанобливо гортає сторінки, мріє:

— БІБЛІЯ РЕВОЛЮЦІЇ!... — Зідхнув. Потім сторожко дослухається до тюремного шарудіння. Чуйним, досвідченим вухом ловить найменший звук, розпізнаючи безпомилково від чого й звідки саме він походить... І знову заглибується в читання, ще раз промовивши про себе: — «Біблія Революції...»

Через деякий час бере іншу книгу.

Тримає їх обидві, одну в правій, другу в лівій руці, і заклоптано позирає то на одну, то на другу. Кладе обидві на стіл та й розпучливо крутить головою, заплющись, посилено тре скроні:

— Завтра Парт — мінімум!.. Завтра Партийний день!.. А голова — як діжа... (озирається й зіджає): — Від всього...

Встав. Пройшовся. Зупинився перед написами, промимри-
вши:

— «Біблія революції»...

і помалу перейшов думкою до написів:

— Гм Це теж біблія!... Диви...

Водить по написах очима:

— Тю-у... Та тут же ж!.. Тут мабудь від часів Івана Гро-
зного все списано... А я й не бачив... — А думка все вертає
до свого, роздвоюючи увагу. Вартовий раптом здвигає пле-
чима, як від пропасниці, і трясе головою немов від болю,
скаржиться сам собі:

— Багато роботи... Страшно багато роботи...
Страшно!...

Стоїть перед написами задумано, заглиблений в себе
А далі читає апатично:

— «Чай Висоцкого...

— «Сахар Бродського...

— «Россія Троцького...» — Гм...

Читає:

— «Да здравствует Саша Керенский!» — і іронично гмикає:

— Що ж... «Да здравствует»

Переводить очі:

— «Махно й Петлюра...» — придивляється:

— Що ж Махно й Петлюра? — Знизує плечима,
розважовано:

— Стерлось... Записали іншим суккини сини... (Зідхає
невиразно) — не відомо, що ж саме Махно й Петлюра...
(Переводить очі):

— «Єжов не Ягода! —

Весь народ стал «врагом народу»! — Аж ша-
рпнувся:

— Що — о — о?? Чортова контрреволюція!..

Хотів зітерти. А далі — озирнувся і махнув байдуже рукою:

— Все одно про це ніхто й ніколи не передасть на волю...
(ХмуриТЬ брови) —

— Га... С-сук-кини сини... Все позаписували... Тюре-

мна історія государства... (Проходить вздовж стіни)...
Все... Все списано — від часів Івана Калити і Грозного...
І історію Революції теж...

Озирається.

Потім стоїть знову лицем до муру. Читає далі... Сперш мовчки, а потім перечитує вголос, сміючись з дотепного напису:

— «Хто не був — той буде.

Хто був — той не забуде...» — Х-ха!.. (І змінивши тон, вражений несподівано):

— «Пішли на розстріл... Дванадцять юнаків-студентів, в справі СУМ-у...» (і пояснив сам собі, здивований) — Ага, це та «Спілка Української Молоді!...» (Припадає до муру, бурмотить): — Троє дівчат... Імена... (Водить очима, мовчки читаючи імена. І враз відсахується, наче вдарений блискавкою:)

— Гриша!!?

Трясе головою скажено... А потім шепоче побілілими губами — «Так... Гриша...»

Відступає від стіни... Дивиться на себе, ніби шукає доказів чогось страшного на собі... Тре очі, розгублений, як дитина, схвильований, і намагається перевести ті очі на інше... Стоїть, прип'явши погляд до іншого напису. Ворушить губами...

Поволі, ніби оддираючи кожне слово з муру з великою напругою, читає:

— «ОСТАВЬ НАДЕЖДИ, ВХОДЯЩІЙ СЮДА...»

І ще більше губиться, вражений страшною істиною, яку сам міг би ствердити. Ворушить побілілими губами, втративши панування над своїми нервами:

— «Це правда... Це правда...»

Потім шалено трясе головою, намагаючись оговтатись:

— Чоррт!.. Ну-ну Ти ж чекіст!.. — робить страшне зусилля. Обличчя стає жорстоким:

— І менем революції!..

Він в цьому визначенні шукав виправдання для себе і підпори:

— «Ти ж чекіст!..»

Замкнувся. Рівновагу відновлено.

Тяжким кроком вартовий маршує до столика.

— Гм... Розписалися... Сволота... Треба сказати, хай все геть забілять чи замалюють. Прахости... Начальників багато, а... Кожен крутиль хвостом... Прахости... Пере-стріляти... Одробив свої години, як на бойні, і — спать до баби... Ич ти...

Бере книгу й цідить кріз зуби:

— «Вопроси ленінізма» — і злісно кидає знову на стіл.

Бере «Капітал». Зідхнув. Любовно:

— «Біблія Революції...» — (сідає).

Читає заглиблено, заклавши ноги на стіл... Потім гарячко-во листає...

— Завтра Партийний день... Чор-prt!.. Минулого разу я зрізався... Я мушу знати про діялектичне заперечення... Коли саме процес діходить до діялектичного заперечення... — Гарячково листає:

— Гм... А-а, це в курсі «Діялектичного Матеріалізму». Чи ні? Але ж тут мусить бути все. Це ж — біблія Революції!. Сам Ленін...

Читає. Листає. Шарпає чуба задумано:

— Де ж це сказано про діялектичне заперечення? Коли саме процес діходить до діялектичного заперечання?!

ДЗВІНОК. Вартовий скоплюється й бере рурку. Лице робиться кам'яним. Слухає.

— «Так... Давай!!» — Чіпляє рурку і жде, тримаючи в руці книгу.

3.

КЛАЦАННЯ ПАЛЬЦІВ — сигнал-запит, чи таємниця за-безпечена?

КЛАЦАННЯ — відповідь — «Все в порядку».

Тоді з'являється, як дух,

ЧЕРГОВИЙ «КОРПУСУ». В формі й при пістолі, молодий і

самовпевнений, підкреслено брутальний, закоханий в свою тупість вірний пес-служака.

— Приймай людішєк!.. Которі з слідства, з «конвеєра»... — і подає записку — наряд. (Першу записку).

ВАРТОВИЙ бере:

— А-а... З камери дев'ятнадцятої... (реєструє) ... Смали...

ЧЕРГОВИЙ клащає до когось пальцями й махає рукою:

— «Впускати!!..»

4.

Входить **ДІВЧИНА**. Руки назад. Обличчя бліде, змучене. Уста шепочуть сами до себе гнівно — «Лю-д-і-ш-є-к ... п-р-и-в-і-з...» — Мерехтливими очима дивиться на Чєргового, — той спускає очі, однаке чвіркає призирливо. Дивиться на Вартового — і той спускає очі. та:

— Камера?

Павза. Дівчина тихо.

— Дев'ятнадцята... Одиночка...

— Знаю... Слідчий?...

Павза.

— Сергєєв...

— Знаю... (чомусь зlostиться). Прізвище?

Павза.

— Прізвише?!

— Валентина...

— Це ім'я... А прізвище!?

— Там же... написано...

— Прізвище!!?

ДІВЧИНА мовчить, закушує губу, а очі повні сліз. І раптом видушує з себе напівгістерично, крізь сльози й крізь корч лютої зненависті в горлі, з невимовним призирством:

— «Люді-ішка!..»

ВАРТОВИЙ змикає щелепи. **ДІВЧИНА** саркастично:

— Ей, ви!.. Я (гордо) донька пролетаря!.. Донька розстріляного вами командира пролетарської

бригади... (замерхтіла очима) — А чи ви знаєте, хто називав людей «людішками»?!

Вартовий і Черговий перезираються.

ДІВЧИНА:

— О-п-р-и-ч-н-и-к-и царя Івана Грозного... От хто!..

ЧЕРГОВИЙ:

— Ша—а... Давай іди!.. «Героїня»... — і показав рукою вперед глузливо.

Дівчина пішла. А за нею вартовий з ключами й запискою. З коридору ще долетіло докірливе й гірке, промовлене схильзованим дівочим голосом:

— Ех, ви... «СЛОВО І ДЄЛО»!..

5.

Черговий клацнув пальцями — і ДВОЄ НАГЛЯДАЧІВ у військових штанях, але в спідніх сорочках з закачаними рукавами внесли когось в ряднині і поклали його на підлозі.

ЖЕРТВА — юнак, геть весь обдертий і в синяках, — лежить непритомна. Раптом, вхопивши звук дівочого голосу, помалу, з мукою зводить голову Слухає, широко розплющивши очі... Зводиться на лікті... Поривається встати, — скімлить:

— Чий то голос?!.. Чий то голос? Боже мій...
Боже мій...

Поривається з останніх сил встати і не може...

Черговий наступає йому ногою на голову...

Десь бряжчатъ засови...

6.

ВАРТОВИЙ повертається з в'зкою ключів:

— Камера?..

— Дванадцята, — відповідає Черговий, тримаючи ногу на шиї жертви, і подає записку-наряд.

— Слідчий?..

— Сергєєв, — відповідає Черговий.

ВАРТОВИЙ щось відмічає в журналі і махає рукою...

НАГЛЯДАЧІ беруться за кінці ряднини і, піднявши ношу, йдуть з нею слідом за Вартовим в коридор...

7.

ЧЕРГОВИЙ обтирає чобіт:

— Затягтий.. гад!.. Ну, не я твій слідчий!..

8.

Вартовий повертається. Наглядачі також, проходять мимо і щезають. Вартовий і Черговий дивляться якийсь час мовчки один одному в очі.

ЧЕРГОВИЙ:

— Девка — перший сорт! Ех, теє б... Все одно пропаде... Разочок...

ВАРТОВИЙ дивиться вогненними очима сторч:

— Революція... не потребує!..

ЧЕРГОВИЙ призирливо і цінично, вихляючи стегнами:

— Все їдно піде на мило... А очі (ух!) — як у тигриці!..

ВАРТОВИЙ повільно:

— Ти знаєш, що то за дівчина?

— Фюі-і-ть... — свистить Черговий і значуще: — Контрреволюція!.. Х-ха!.. Я б ії... теє...

— Революція не потребує!!.. — і аж подався в самі очі чергового.

Черговий погойдав стегнами, подивився якийсь час на стіл, на книги, скривився — і, регочучись, пішов геть.

9.

ВАРТОВИЙ сам. Витирає піт. Сідає.

— Це сьогодні вже триста сімдесят...

Сапнув. Зцілив зуби. Махнув рукою. Береться за «Капітал».

Листає.

ДЗВІНОК... Вартовий, взявши рурку, інстинктивно виструнчився:

— Так... Новичок? В котору?.. Нема одиночок... Ага.. Ну добре... Окремо пильнувати? Єсть «окремо пильнувати»!

Почепив рурку:

— Якесь велике цабе... Подумаєш... Тут були наркоми і маршали і ніхто не попереджав... Що там за птах!? Хіба сам Карл Маркс (посміхається іронично).

А далі, засміявшись уголос, бере «Капітал» і закладає ноги на стіл... Читає. Зосереджено шукає те, що йому потрібне... Пріє... Починає дрімати...

Через деякий час чути клацання пальцями і голос Чергового:

— Ну, ну Давай іди, дед!..

10.

Входить КАРЛ МАРКС. А за ним Черговий.

Черговий смикає Вартового, — той скоплюється, протираючи очі.

ЧЕРГОВИЙ:

— Ідійота привів... Ха — ха — ха!!.. Ти чуєш, що він говорить?!.. (подає записку й ірже) — Га-га-га!..

Не дивлячись у записку й машинально беручи її, Вартовий влив очима в неймовірне...

— Прізвище?!

ДІД, вп'явшись любовно очима в «Капітал», вхопився рукою за серце, прошепотів, аж наче здивовано:

— К — карл Маркс!..

Вартовий витріщився... Тре чоло... Перевів очі на книгу і знову на діда... Шпарко відшукав у книзі портрет, звіряє... Відчуває, як у нього волосся стає дуба... А Черговий зайшовся реготом:

— Ха-ха-ха!!.. Цей ідійот видає себе за Карла Маркса!.. Ха-ха-ха!!.. Знаєм ми вас... у-у!.. Тут таких Карлів Маркса перебуло вже тисячі... Ух ти...

ДІД повертає до нього лице і Черговий враз вмовкає. Нишкне під дідовим поглядом.

Дід бере «Капітал», хитає головою скрушно, щось шепоче побілілими губами — і віддає «Капітал» Вартовому, що взяв його (як і віддав був) машинально, не спускаючи безтязмних очей з К. Маркса.

А черговий регочеться. А потім карбує носком чбота свій їдкий сарказм:

— Карррл Маркс!.. Почекай!.. Ти тут ще станеш йпоньським їмператором... І власноручно в тім розпищешся... Ну, чого баньки вилупив? (до вартового) — І ти теж... Не бачив їдійота? Приймай!

ВАРТОВИЙ бере ключі, а очима водить — то на арештата, то на «Капітал»:

— Це... Ти... Написав... Біблію Революції??.

— Так... (і зідхнув)... Це біблія революції...

ЧЕРГОВИЙ стоїть, хижо ощерившись:

— Ну-ну, давай урок політграмоти... Ха-ха-ха... А дудки!.. Дострибався?!. Їдійот!.. Та будь ти хоч сам Бог-Саваоф!.. Ти знаєш, куди ти попав?!.

ДІД дивиться мовчки в очі і від того черговий закипає:

— Партейний?!

— Партейний...

— Ну от!.. Значить якась троцкістська морда... Давай іди!!. (Махнув рукою в темний коридор).

ВАРТОВИЙ, задкуючи, бере ключі, ворушить губами, щось повертуючи в мізку; щось хоче спитати... І нарешті, перед тим як рушити, напівгістерично, з розпуккою?

— Слухай!.. Якщо ти дійсно Карл Маркс, то скажи от... Скажи — коли процес діходить до діялектичного заперечення?!

Павза.

— Чуєш?.. Коли процес діходить до діялектичного заперечення?!

КАРЛ МАРКС дивиться на оцирену морду Чергового..

І в фанатичні, допитливі очі Вартового... Дивиться пильно...
А потім, зідхнувши, схиляє голову:

— Сьогодні...

Стрепенувшись, ВАРТОВИЙ повертається, тремтячу рукою забрязкав ключами:

— Ну Давай... іди... — (таким заломаним, убитим голосом). — Давай іди...

А ЧЕРГОВИЙ:

— Ха-ха-ха!.. Каррл Маркс!.. (і люто) — Е!!.
Давай іди!!. Ідійот!..

Щось згадуючи, КАРЛ МАРКС морщить чоло, глянув на «Капітал» і, схиливши голову, заплюшив очі. Згадує...

— Так, так... Ага... «Прізрак — бродить — по Європі...»

— У-у!.. Сам ти прізрак!.. — аж скинувся Черговий.

— Руки!.. Руки як тримаеш!? Троцкістська
ти пико!..

Взяв дід руки назад...

І повели діда Вартовий з Черговим до ближчої камери...

Загриміли засови. Чути, як гнівно запротестував дід:

— Куди!? Куди ви мене вкидаєте!?. Та ж тут по-
вно трупів!.. Голих трупів...

ГОЛОС чергового:

— Роззуй глаза, дурак!.. Це ж живий народ! На-
род, тобі кажуть...

ГОЛОС МАРКСА:

— Це трупи!.. Я не піду, це трупи...

— Що — о?!? Сам ти труп!.. (люто) — Е-е!!.. А ну
давай іди!!!

Шамотня... Гримнули засови... Тихо. Жаский мефісто-
фельський сміх ЧЕРГОВОГО. Удвох з ВАРТОВИМ вони
виходять до столика.

11.

Черговий бере «Капітал», важить його в руці і дивиться на пригнобленого ВАРТОВОГО, поставивши ногу на стілець.
Дивиться пильно і значуще:

— Ха!.. Дописався... А ти — дочитаєшся... «Капітал...» «Біблія Революції...» — і кидає книгу геть. А потім значуще показує великим пальцем через плече на напис збоку — «АВЕ, ЦЕЗАР...» — і повторив глумливо, з незрівняним цинізмом:

— «Аве, Цезар, Морітурі...» Пойняв? Ха!.. Вони так усі кричать... там... І так нада!!!. В ім'я «р — революції»... А це... (бере знову «Капітал») — Гм...

— Ось наш ЧЕКІСТСЬКИЙ КАПІТАЛ, Капітал революції — (ляпає себе рукою по кабурі з пістолем)!.. Пойняв?

Кидає ще раз «Капітал» геть. Бере «Вопроси Ленінізма».

— «Ле — ні — ні — з — ма»... — кладе книгу на стіл.
— Х-ха!..

Посвистів. Заскалив око та:

— Завтра я тобі приведу ідійота, який називатиметься Леніном... Ха-ха-ха-ха-ха...

Йде геть, несучи десь свій диявольський сміх.

— Ха-ха-ха-ха-ха...

12.

ВАРТОВИЙ стоїть, як укопаний. Дивиться на напис... І нарешті закриває очі рукою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.

МЕСІЯ ІДЕ НА «КОНВЕЄР».

1.

Типова камера УГБ НКВД епохи 1937-39 років.

У ній, напівтемній і вогкій, освітленій лише тьмяною електричною лямпкою, — повно голих людей. Власне — напівголих, бо було так тісно і так задушливо й вогко від поту, що годі було витримати одягненому. Хто й мав яку сорочку — геть скинув її і був лише в самих трусах, чи то в фабричних, чи то імпровізованих. За цією, власне, ознакою тільки й можна було визначити соціальний стан більшості арештантів, — чи то він з села, а чи з міста. Інші взагалі не потребували роздягатись, бо від довгого сидіння — місяцями й роками під слідством та чекаючи результатів «пролетарського» правосуддя, все на них зітліло від поту і подерлось від шарпанини; вони були так обчухрані, що лише шматки та гнилі рубці теліпались на них, «прикриваючи» ребра і стегна.

Люди були збиті, як вівці на тирловищі. Спали сидячи, бо не було змоги лягти... Проте деякі все таки «лежали», задерши коліна, як крокви, і ноги, як голоблі, вгору, — такі кістляві й худі людські кінцівки стирчали хаотично, мов би на звалищі трупів...

Кілька худоребрих і не худоребрих людей куняло, стоячи, бо їм невистачало якраз по кілька сантиметрів площини, щоб «зручно» лягти, або бодай присісти. Вони стояли, переступаючи з ноги на ногу, гойдаючись, як обчухрані будяки. Вони воювали зі сном... Чи щось mrіяли? Ворушили устами, зідхали...

Один з стоячих — в рудих трусах і з слідами від пенсне... Другий — в чорних трусах... Третій — з могутніми вусами, а сам миршавий та жалюгідний... Цей третій, маніякально витрішившись у нікуди, час-од-часу тряс розпусливо вусами,

зідхав і тихенько-тихесенько жебонів: — «Анцих-
рист... прийшов... на землю... Позаяк...»

На ґратах, закритих ззовні щитками вікон, висять і сти-
рчать, позатикані межи прутів, вбогі арештантські пожитки
— торбиночки, пайки хліба, лахи...

Люди спали на голій підлозі...

І представлені тут в сі нації великого «союзу народів». Як
і в кожній камері, як і в усіх тюрях. Ось така камера —
чисто тобі СССР в мініятюрі...

Українці, вірмени, грузини, жиди, німці...

З обличчя — здебільша люди високоінтелігентні, освіче-
ні... В кожному разі тут жодного криміналіста. Це спецко-
рпус для політичних.

З ліва крайній, серед скулених, півлежачих купою
людей, сидів напівголий, молодий в'язень, атлетичної
будови, років 26-28-ми, — той, що його несли в
ряддині. Похмуре обличча його було наче кам'яне — не
виявляло ніяких душевних рухів... Він сидів, глибоко зо-
середжений в собі. Весь в синцях і розмазаних рудих плямах.
... Поволі закурив товсту цигарку і понуро, задумливо припі-
кав нею собі руку. Припікав — і лише зрідка смикав
бровами.

І ті, що не спали, сидячи, і ті, що стояли, переступаючи з
ноги на ногу, — нишком і з жахом позирали в його бік...
Власне, може саме тому їм тікав сон з очей.

Позирнувши скоса, в'язень в червоних трусах за-
водив очі під лоба і голосно зідхав, ворушив тремтячими
губами... Інші, з тих, що стояли, теж... Другий... І
третій...

А десь в глибині камери хтось в два голоси співав ме-
лянхолійну, улюблену в цих камерах, арештантську пісню,
співав тихо, пригашено:

— «ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ... ПАХУЧЕ ПОЛЕ...

В ТЮРМІ ПРИСНИЛИСЯ... МЕНІ...»

2.

— Старосто!.. Старосто!.. — хмиче хтось із стоячих.
— Я не маю місця... Позаяк... (зідхає) — О, ненько, ненько!..

Це той, що з вусами... І ще хтось хмиче:

— Старосто... Старосто!..

З глибини камери, обережно переступаючи через сплячих, притримуючись руками за чужі коліна, що стирчать, як крокви, виходить десь з глибини камери СТАРОСТА, — теж півголий арештант: сивий, високочолий, в окулярах, інженер... Він тримає в руках коротеньку мотузочку — мірку і шматочок крейди (хоч це й заборонені речі). Ставши посередині:

— Кому? Це вам бракує місця?

— Ні... Це КОМАНДАРМОВІ бракує місця...

СТАРОСТА безпорадно розводить руками і за малим не плаче:

— Де ж я вам візьму місця, люди?!

— Який же Ви інженер? — озивається хтось з підлоги.

СТАРОСТА тре чоло і з розпухою, ні до кого:

— Я збудував ДНІПРЕЛЬСТАН... Я будував мости і станції... Я збудував багато індустріальних велетнів... Але — спроектувати, розподілити цю підлогу для спання — це зверх моїх сил... Триста сорок чоловік на сто квадратових метрів... Три з половиною чоловіка на один метр!!.. І це в цій камері... А в корпусі?! А на цілій Україні?!.. А по всім СССР??!!? Товариші!.. (Тремтить) — Нате крейду і виберіть сообі другого старосту... Я не можу!.. — простягає до сплячих без пам'яті людей крейду і мірку. — Нема такого генія... — і так стойть.

— Є!.. — озивається іроничний голос крізь сон.

— Де?!. — аж скинувся СТАРОСТА.

— Слухай лишень...

Всі нашорошуються. Усім єством. За вікнами гуде мотор з відкритим глушителем. Крізь шум мотору проривається

жаский, тягучий крик, зойк... Староста опускає руку, поблідши, і без того блідий...

— Включили мотор... — шепоче той, що в червоних трусах, з жахом і, мов луна, додає другий, цокаючи зубами:

— Це... це... Р... р... р... р-розстрілють...

І всі, що стоять, — хиляться, гойдаються, мов трава на вітрі, над звалищем півтрупів.

В'ЯЗЕНЬ В ЧЕРВОНИХ ТРУСАХ голосно зіхнув і, заувівши очі під лоба, до стелі, з розпухою, з надривом:

— АВЕ, ЦЕЗАР! МОРІТУРІ ТЕ САЛЮТАНТ!*

І повторив той, що в чорних трусах, як луна:

— Аве!.. Аве... — але не в силі був докінчити. Його трясло і корчі хапали за горло:

— О, мої діти!.. Мої бідні діти... — шепотів він.

СТАРОСТА похнюопив голову.

— Ні, цього не може бути!.. не може бути... — зіхав третій.

— Аве, цезар!!.. Морітурі те салютант!!.. — аж зойкнув перший.

ЮНАК повернув лице. Глянув пильно... І одвернувся. Мовчанка.

— «І я заплакав опівночі...

І тяжко пла — а — чучи...

проснувсь...» — кінчаючись, билася пісня. І кінчилась. Завмерла. Тиша...

І раптом камера починає ридати. Люди, що, здавалось, спали, нагло захлипали, затремтіли, стинаючись в приглушенім, уткнутім в підлогу, в бруд прихованім риданні. Від тієї пісні. Вони її слухали крізь яв і крізь сон, і крізь забуття.

— ЩО ВИ РОБИТЕ?!?... — раптом аж скинувся староста до ЮНАКА, бачуши як він припікає руку. — Що Ви робите?!

— ЗАГАРТОВУЮСЬ, — понуро і байдуже відповів юнак, припікаючи...

* Слава тобі, Цезарю! Приречені на смерть вітають тебе!..

А камера ще хлипала — то тут, то там...

ПЕРШИЙ КОТРИЙСЬ поглянув скоса:

— То він ... думає... що витримає конвеєр...
Юнак промовчав.

— ... і врятує голову... — додав інший шепотом.

— НЕ ВРЯТУЄШ! — аж ступнув СТАРОСТА через лежачих. Юнак мовчав, а Староста зашепотів, озирнувшись і тримячи весь:

— Ну, як... сьогодні? Га? Ви... Ви «розкололись», ви не витримали?.. Га?..

ЮНАК призирливо посміхнувся, а СТАРОСТА допитувався з мукою в голосі, шукаючи моральної підпори в трагедії власного падіння:

— Ну, як же там? Га?.. Як?!.. Що?

ЮНАК понуро:

— Спитайте он в тих... морітурі... (журно і призирливо).

— А... а Ви?

— А я (збирається припікати цигаркою) не з морітурі... То пак я теж з морітурі, але (припікає і тихо, про себе) з тих, що не вітають цезаря...

— Але ж... Ох, що... що буде? — озирнувся Староста тужно.

— Смерть... промовив юнак байдуже.

— АВЕ, ЦЕЗАР!.. — зойкнув розпусливо той, що в червоних трусах.

— і ганьба!.. — додав юнак, кінчаючи свою фразу. А далі глянув на того, що в червоних трусах, на уста, що ворушились.

— Слухайте, КОМАНДАРМ!.. До кого Ви адресуєтесь? Цезар не чує...

Мовчанка, лише десь, як луна, жалібне — «Почує»...

— Не лицемірте... Цезар не чує... І не хоче вас чути...

Мовчанка.

— Ви хочете сказати, що ви йому вірні?

Мовчанка.

— Ви числите на вуха сексотів, що підслухають і донесуть про вашу вірність?..

Мовчанка. ЮНАК зідхнув:

— Ви роздавлені і вже з'їхали з глузду

Той, що в червоних трусах, метнув поглядом і закрив лице руками:

— Я... вірний Революції...

— «Революції...» — Віддало луною десь серед стоячих і там же хтось із зненавистю й задоволенням захікав... То «добродій НЕНЬКАЛО».

ЮНАК глибоко зідхнув:

— Так... ви ветерани Революції... (гірко-гірко):

— То чому ж ви тут сидите?

— Так треба... Значить так треба... — прошелестіло безнадійно, непевно, ницо.

ЮНАК тихо і саркастично засміявся та й взявся до цигарки.

— Не врятуєш!.. — скрикнув хтось

— Кого? — спітив юнак, не підводячи голови.

— Голову...

— Ні... — промовив тихо, ні до кого. — Я хочу врятувати лише свою честь...

— Не врятуєш!..

— і Правду свою правду

— Ха-ха-ха-ха... — зашелестіло серед стоячих і аж хтось підвів голову із звалища здивовано:

— Його правду!?

— Не врятуєш...

— Не переможеш...

— Не витримаєш...

— Не витримаєш!.. — аж ступнув СТАРОСТА.

— Анцихрист прийшов на землю... — заломив руки в розпуці добродій Ненькало. — Погибіль і Страшний суд... Ох, ненько... бідная... (плачє тихо).

СТАРОСТА:

— Не витримаєш... Тут ще ніхто не витримав... Скоріше загинеш у муках... Пожалій себе!...

ЮНАК затулився од них рукою. А далі уперто, призирливо хмикнув, зціпивши зуби, потяг цигарку, аж вона зашкварчала і, пустивши хмару диму, приклав цигарку до руки... Припік помалу — раз... удруге... Метнув огнем очей і довго дивився на НЕНЬКАЛА, та:

— Де Анцихрист?

— Там... Світ посів... За гріхи наші кара...

ЮНАК, не зводячи очей з Ненькала, подивився якусь мить і несподівано:

— Скажіть — а чи «Анцихриста» можна розіп'ясти? Відтяти йому голову?

НЕНЬКАЛА вдарив переляк, він захристився, озираючись:

— Свят, съят, свят... — і сплеснув руками.

а ЮНАК байдуже:

— Ну, то ти його кадилом!.. кадилом!.. (і враз із з ненавистю, з призирством) — Ніякого Анцихриста немає!.. Чуєш? Немає... Його створили в своїй уяві «німії, подлії раби»... такі от... Слабодухи, що перед страхіттями упали ниць... І виправдали підлоту, приписавши їй божеську силу «Анцихрист»... і лізуть плавом...

Шепіт. НЕНЬКАЛО зовсім зіщулився, знітився, а ЮНАК закінчив:

— Ім'я ж тому «Анцихристові» — підлій рабський страх, що на виправдання власної нікчемності вигадав всемогучого чорного бога... Ні, підлоту вивів в боги... Чуєш? Твій Анцихрист — це психіка патологічно хворого раба й кілька сот тисяч гицелів, що того раба дресирують... За це він тих гицелів величає Анцихристом... (зідхнув і зів'яв).

НЕНЬКАЛО злякано:

— Ви донесете слідчому?

ЮНАК:

— Ні, це ти сам зробиш... лізтимеш плацом...
— Ох, погибіль... погибіль...
— Так, погибіль... (глузливо, з огидою і так наче п'яний)
— погибіль...

— Аве, Цезар!.. — зашепотів, як молитву той, що в чорних трусах, і той, що в червоних, і пожмакали решту фрази в схлипуванні.

ЮНАК — звів голову, мов п'яний, до них:

— Ага... Це ви чекаєте Месію!.. Месію Революції, що почує і зжалиться над вами... Гм... (понуро) — Як так ітиме, то Він — месія — теж скоро буде тут... Прийде, щоб розділити вашу долю... (зідхнув). Дух його давно вже тут, серед вас... Ха-ха-ха... «Праві», «ліві» і перпендикулярні... Троцькісти, дашнаки, сіоністи, соціялісти... Ветерани революції... Всі, всі сидите отут — на «Голготі Революції» (зідхнув) — і я серед вас... І МЕСІЯ — старенький ваш Месія старенької Революції — теж гряде... Пілат приведе Його — і умис руки, і... І ви його розпнете... І один одного розпнете... (зідхнув) — І мене розпнете... (Замерехтів очима, зашепотів гаряче) — а я ваш Месія!.. І новий, некорононований Цезар!.. Чуете?

Тиша. І враз...

3.

Загриміли засови... Всі нашорошились нервово.
Відчинились двері... За ними десь старечий голос розпусливо протестував:

— Я не піду... Там повно трупів... Голих трупів!..
— Сам ти труп!.. — grimнув грубий голос.

В камері всі, хто не спав, засміялись, кожен по-своєму. Та й урвали, вражені...

До камери впхнули сивого, аж білого — сяючого близною — діда... Хряпнули двері за його спину.

4.

— Маєте Месію... — промовив юнак байдуже, крутичи другу цигарку.

Всі охнули, перезирнулись приголомшенні, тручи очі третячими руками.

— «Карл Маркс!!.. Ох-х...» — прошелестіло, як вітер.

Фантастично, неймовірно, але факт, як маячиння хворої, стомленої арештантської уяви...

А він стояв, розпросторившись на дверях, як Саваоф, білий і величний, і особливий — вістун з того світу, свіжий і відмінний, не тутешній, майже неземний. І аж наче сяйво йшло від нього навколо, ніби він щойно спустився з неба... Стояв і запаленими, блискучими, маніякальними очима дивився на жаску картину, притискаючись до дверей спиною.

— Карл Маркс... — прошелестіло знову, охнуло.

— Камера!.. — зойкнув — видувши безтямно крізь корч — СТАРОСТА, задихаючись: — Камера, встать!..

Люди заворушились, глипнули, засопли, і... Люди, що звикли втікати в сон від фантастичної дійсності, проти якої найдивніший сон є реальністю, вражені простяглися всі до дверей в единому імпульсі... Пошарпані, знівечені арештантські нерви не витримали, — уламки тягучих, нервових снів, що носилися в головах, зімкнулися з дійсністю, змішалися з нею в єдине маячиння, переходячи в колективну психозу.

— Карл Маркс!.. — простяглися люди — простяглися руками, очима, устами — півлежачи, сидячи, стоячи, всі, як один:

— Карл Маркс!.. РЯТУЙ НАС!!.. Рятуй нас...

К. МАРКС — стояв біля дверей, влип в них, і переляканим поглядом дивився в камеру... Дивився в одну точку — туди, де сидів юнак з цигаркою... І враз простяг руку з жахом:

— Що Ви робите?!?!.. Що Ви робите?

ГОЛОС, зринаючи з психози:

— А-а... Він загартовується... — відповів хтось за юнака, відповів, як луна.

К. МАРКС:

— Киньте вогонь!.. Слухайте! Киньте вогонь!!.

ЮНАК понуро, голосно засміявся.

А в камері шелестіло:

— Карл Маркс... Карл Маркс... Сам Карл...
Маркс...

— Не може бути...

— Так, так... Все може бути...

— Ох — х...

Люди шепотіли, тримали, іронізували вже, гістерично сми-ялись, грубо злословили. Хтось уже знущався:

— Він ідіот... Блеф!..

— Ш-ш-ш-ш-ш...

То загула десь машина і всі враз простяглися, зойкнули:

— КАРЛ МАРКС! РЯТУЙ НАС...

К. МАРКС покрутів головою, бридячись... А тоді від-ділився від дверей, помалу, обережно ступив до середини...

ЛЮДИ розступилися, як вода... Схопились і стали густою шпалeroю, мов «на поверхку», або як перед генералом моска-лі... Молитовно дивились на нього.

К. МАРКС оглянувся кругом і вжахнувся... Бридився... Закрив лице руками з одчаєм:

— «ЖАХ... Скільки скільки їх!!.. Куди я по-трапив?!. — і тримливо повів плечима. Демонстративно-гордо розправив бороду, одкинув розкішну шевелюру, обу-рився про себе:

— Я ще не був серед бандитів і злодіїв...

По камері пішов шелест. Хтось охнув. Всі принишкli. А Карл Маркс скоса знову оглянув усіх — люди дійсно мали жахливий вигляд, — і знову злякано закрив лице руками, та й загойдався з гіркою розпукою:

— Серед люмпену Я — СЕРЕД ЛЮМПЕНУ!..

ЮНАК:

— Галльо!!.. (злісно, понуро, тримаючи діловито цигарку) — Роззуй очі, діду!.. Це не люмпен, чуєш? А пролетаріят!..

К. МАРКС скинувся і завмер, як знак запитання ясно-білий.

ЮНАК:

— Так... І це ветерани революції, діду... В цілому ж-твоя продукція... Роздивись і піз-навай... Це авангард...

К. МАРКС розгублено, невпопад:

— Га... А ти? А ти хто?

ЮНАК:

— Я? (і насмішкувато) — Я — вже теж ветеран, але «Контрреволюції».

К. МАРКС шпарко обернувся — окрутнувся на місці — і строго ткнув рукою в груди першого, хто підвернувся, це був в'язень в червоних трусах:

— Ти хто?

КОМАНДАРМ, виструнчившись:

— Я — командарм...

(а десь віддало луною, добавивши):

— «Легендарний полководець пролетаріату...»

К. МАРКС:

— Овва!.. Ць-ць-ць (поцмокав вражено)... Га... Ветеран Революції?

— Так...

— А ти? — (ткнув другого).

— Я — будівничий і директор «Тракторбуду»... Колишній Червоний партизан...

— Партизан Революції?!

— Так...

— А ти? — (ткнув другого).

Я шахтар...

— А ти?
— Я — металіст...
— А ти?
— Я — (гордо) — авіятор...
— Соціальне походження?!.
— (ще гордіше) — Син кочегара...
— А ти?
— Директор Інституту Фізкультури на Республіку
— Минулे?
— Каменяр...
— А ти?
— Кораблебудівельник... Конструктор...
— З роду?
— З роду наймитів...

ДАЛІ КАРЛ МАРКС ТІЛЬКИ ТИКАВ ПАЛЬЦЕМ З ВСЕ НАРОСТАЮЧИМ ЗДИВУВАННЯМ І ГАРЯЧКОВІСТЮ ВСЕ ДАЛІ Й ДАЛІ ВГЛИБ КАМЕРИ, А ЙОМУ У ВІДПОВІДЬ:

— Ливар...
— Шахтар...
— Голова колгоспу...
— Металіст...
— Колгоспник...
— Робітник...
— Колгоспник...
— Колгоспник...
— Директор ...
— Робітник...
— Колгоспник...
— Робітник...
— Пролетар...

К. МАРКС вхопився за голову:

— Боже!.. Весь пролетаріят!.. Весь трудовий народ тут!!!. — і обвів усіх гарячковим, спантеличеним поглядом: — Щож це, га?!. Де це я?.. Куди я потрапив?..

ГОЛОС іроничний, може й юнаків:

— Це... Ви потрапили «з царства Необхідності в царство Свободи»...

К. МАРКС:

— Ох... Все... Все тут!.. (і повів очима десь позамури): — А там... А хто ж там!?

— «Революція»... — зіронізував хтось. А хтось додав:

— Там — «царство необхідності»...

К. МАРКС, тримаючись за голову:

— Все тут!.. Чому? Га... Чому?!.

ГОЛОС, той самий:

— Бо тут — «царство свободи»

Хтось злісно, нервово засміявся. Але й тільки. А кілька тоскно в голос:

— Карл Маркс!.. Рятуй нас...

К. МАРКС гарячково кинувся до дверей. Затараabantiv у них розпучливо:

— Пустіть їх!!.. Випустіть їх... Випустіть народ!.. ТРУДОВИЙ НАРОД!..

5.

Відчинилася «ковмушка»*) і просунулася... Навіть не голова, — просунувся грубезний КУЛАК і постукав по ляді, а хрипкий голос grimнув цінично:

— Гей, ти!.. ЗАМРИ, КОНТРРРЕВОЛЮЦІЄ!!.. ВРАГИ НАРОДА!.. (до Маркса) — А ти — заткни піддувало, старий хрич!.. ЗАМРИ! і лягай спать... І-д-і — й-о-т!..

(Хряпнула «кормушка»)

6.

КАРЛ МАРКС відсахнувся і позадкував. І відсахнулись всі і позадкували...

Чути, як в тишині клекоче сміх в юнакових грудях...

*) «Кормушка» — віконечко в дверях для подавання їжі.

К. МАРКС обвів усіх помутнілими очима, спантеличений бубонить про себе:

— «Враги народа»... «Враги народа»... (Глянув на себе і враз розгублено, підозріло):

— Так хто ж ви всі? Хто ви?!.. Чого ви маєте жаль до мене?

ГОМІН:

— «Ми твої учні...»
— Колишні комунари І так...
— «Соціялісти»... «Дашнаки»... «Троцкісти» праві... ліві... безпартійні... і інші... і інші... Весь народ... Ветерани Революції... Мисляча верхівка... Авангард...

К. МАРКС шепоче, мацаючи голову:

— «Враги народа»... «Народа»...

ГОЛОС, десь здалеку:

— Слухай, дед!.. Ти знаєш математику... Скажи: якщо в цій камері нас триста сорок, то скільки нас в усіх камерах цього корпусу? А в усій тюрмі? А в усій Республіці? А в усіх тюрмах союзу Республік? В усіх тюрмах, що постали — ха-ха-ха — «іменем Революції!?

КАРЛ МАРКС відчуває, як у нього втікає ґрунт з-під ніг... А десь як луна пішло по камері:

ОДИН ГОЛОС:

— Це буде кільканадцять мільйонів...

ДРУГИЙ:

— А кільканадцять мілійонів не можуть бути ворогами народу, бо...

ТРЕТИЙ:

— ...це вже народ... Це є народ...

ЧЕТВЕРТИЙ:

— той, хто його садить...

ПАВЗА. Шикання. Мовчанка.

— є враг народа!.. — прозвучало десь тихо, але

чітко, стъобнувши по всіх зухвалою одвертістю, наче хто вистрілив.

Хтось хоче затушкувати... Хтось охнув... Хтось запротестував. Залебеділо «Аве Цезар...»

П'ЯТИЙ ГОЛОС запротестував гаряче, переконано:

— Так вимагає Революція!..

Всі змовкли.

КАРЛ МАРКС стоїть остаточно спантеличений. А тоді трагічно зводить руки й бороду:

— Якщо ви всі ТУТ, якщо тут весь пролетаріят і якщо ви — ветерани Революції, то навіщо ж тоді була Революція?!. Навіщо пролито стільки крові, га? Навіщо ж потрібна була Революція?!

Тихо. Гнітюча тиша... І раптом в тиші —

ГОЛОС ЮНАКА, з глибоким переконанням:

— Революція буда потрібна, щоб на арену прийшов Я!.. Щоб нарешті прийшов Я!..

Слова ці продзвеніли твердо в гнітючій тиші.

Мовчазне замішання...

КАРЛ МАРКС ступнув до юнака. ЮНАК звівся супроти нього — весь в синцях, напівголий, високий атлет.

МАРКС:

— Ти? Хто ж ти?..

ЮНАК:

— Я? (посміхнувся) — Твоє діялектичне заперечення... П-о-р-о-д-ж-ення Революції і її твоє заперечення... Революційне заперечення.

— Ти троцкіст?

ЮНАК з призирством:

— Ні...

— Бухаринець?

— Ні...

— Сіоніст?

— Ні...

— Дашибак?

- Ні...
- Соціяліст?
- Ні...
- А-а... то ти не з них... (глянув на Командарма й інших).
- Ні... Вони вірять ще в Світову Революцію й її вождя...
- А ти?
- А Я — їхнє заперечення...
- Так ХТО Ж ТИ?
- Павза.
- Я — моряк... Чорноморської фльоти... Безпартійний ШТУРМАН крейсеру «ЧЕРВОНА УКРАЇНА»... Микола Матяж!..
- А... З «Броненосця ПОТЬОМКІНА»?
- Ні, з крейсеру «УКРАЇНА»...
- Страйвай!.. А нащо ж ти припікаеш собі руку?

ЮНАК посміхнувся похмуро:

- Обороняю честь корабля...
- ГОЛОСИ з маси, різні — співчутливі, заздрісні, уїдливі:
- Його страшенно катують...
- Він «герольд майбутнього»...
- Носять непритомного в ряднині...
- «Він хоче перемогти систему   Меч Революції...
- Хі-хі...»
- Він — справжній контрреволюціонер...
- Ха-ха.... Хоче витримати...
- Нічого, вони його розколять...
- Розколеться... Не таких кололи...

ЮНАК призирливо:

- Безпартійний ШТУРМАН з УКРАЇНИ неколеться...

К. МАРКС:

- Штурман чого?
- Крейсеру УКРАЇНА.

ХТОСЬ поправляє глузливо:

- Але ж... «Червона УКРАЇНА»...

ШТУРМАН:

— Ні... Не червона, а- (підкреслено, іншим тоном) — а «ЧЕРВОНА» Україна, — кров'ю підплила і все ж неупокорена... М'ятежна... Вічно революційна... МОЯ!..

МАРКС розводить руками, озирається:

— Україна?!. Вперше чую...

ШТУРМАН:

— То не має значення...
— Вперше чую і... і не візнаю!..
— А це має значення — в тім твоя найбільша помилка і через те ти й сидиш тут...
— Вперше чую — (розводить Карл Маркс руками).

ГОЛОС пояснює:

— Це такий крейсер...

МАРКС:

— А... Це з тієї ескадри!

ШТУРМАН, з притиском:

Це перший, головний корабель ескадри...

— Чорноморський корабель?

— Так...

— Вперше чую... І чого він хоче?

— Корабель нічого не хоче... Штурман хоче...

— А чого ж хоче штурман?

ШТУРМАН, подивившись пильно:

— Про це спитаєте в моого слідчого...

МАРКС:

— А все ж таки? Штурман сидить в тюрмі — і вже немає чого боятись...

ШТУРМАН помалу:

— То вам здається, що це тюрма... Ні, це перша лінія бою...

МАРКС:

— Гм... (озирається, зрозумівши)... Ну, тоді — чого хотів штурман, якщо потрапив на першу лінію бою?

ШТУРМАН сміється:

— Ви діялектик і могли б бути слідчим... Ну, добре... Потрапив, бо хотів вивести корабель з ескадри й повести по своєму маршруту

МАРКС:

— А-а... (обурився) — А Революція?!

— Яка?

— Як це? Ну ота сама...

ШТУРМАН свистить іронично.

МАРКС хитає головою:

— І це хотів пролетарський штурман?

— Так... Це хотів пролетарський штурман.

— А-а-а... (догадався враз Карль Маркс) — То ви... ви... націоналіст!..

Павза.

ШТУРМАН дивиться пильно і, так само як Маркс перед тим, хитає головою:

— І це Карл Маркс... Гм... (понуро, скептично) — ТОДІ Я СУМНІВАЮСЬ, що ти КАРЛ МАРКС, ДІДУ — і сів собі; взявся помалу крутити цигарку Серед інших неозначений шерех.

— Говори собі з ними... — кивнув Штурман.

КАРЛ МАРКС забігав по малій вільній площі, схвилювано

мацаючи голову:

— Фу-у Чи це моя голова, чи це не моя голова... Я нічого вже не розберу тут... Я нічого не розумію... Раз — виходить що ви всі сидите тут вірно... Раз — виходить щось жахливе, сатанинське безглуздя... (і враз до всіх, ткнувши їх у груди — в перші ліпші, що підвернулися, — то були груди Командарма):

— За що ви сидите?

— Не знаю...

— Як?! А... А в чому ж вас обвинувачують?

— В «зраді Вітчизни»...

— Що — о?!. Що за абсурд!.. Це в епоху соціалізму?!. Га... Якої вітчизни?

— Пролетарської...

МАРКС хапається за голову:

— Господи... Така Вавилонська вежа і раптом... Ану повторіть — якої вітчизни?

— Пролетарської... І нас обвинувачують в зраді.. Це основний пункт для всіх... І ми звемось тому «Врагами народа»...

МАРКС:

— ПРОБІ!.. Та ж ПРОЛЕТАРІЯТ НЕ МАЄ ВІТЧИЗНИ!!.

ШТУРМАН мелянхолійно:

— Через те він і сидить тут... на підтвердження цієї тези... (павза) — І зважте — сидить весь інтернаціональний пролетаріят...

МАРКС, ігноруючи Штурмана і продовжуючи свою думку:

— А коли пролетаріят не має вітчизни (з величезним здивуванням) — то якже можна її зрадити ?? Га ?

КОМАНДАРМ переконано:

— Можна... Пролетаріят не має вітчизни, це так, але ж... Революція має свою вітчизну, і партія має свою вітчизну

— Що — о?!

— Так. Пролетарська революція має свою вітчизну...

МАРКС починає сміятись, вхопившись за черево:

— Я, здається... (оглянув усіх) — в домі божевільних...

ЗА МАРКСОМ ПОЧИНАЮТЬ СМІЯТИСЬ ВСІ, спочатку тихо, потім дужче. Сміх той загрожує перейти в психозу і переконує МАРКСА, що він таки серед божевільних, — він відчуває, як у нього починає волосся ставати дуба. Він раптом махає руками, щоб замовкли, урвавши сам. Сміх вщухає, лиш зрідка ще спалахуючи десь в глибині камери.

МАРКС до командарма:

— Ну?

КОМАНДАРМ продовжує:

— І є це Росія... Еге ж...

МАРКС удариився в полі:

— Але ж Карл Маркс і Енгельс зовсім до Росії не належали!...

— Це нічого... Карл Маркс міг не мати Вітчизни, але Революція, зроблена за його наукою, має Вітчизну! І тепер весь світовий пролетаріят має ту Вітчизну... І мусить боронити її, і бути їй вірний, або — або сидіти в тюрмі... Або-або...

— А-а-а... Ха-ха-ха... Ну добре... (гамує сміх)... Ну добре... І ви значить її зрадили?

— В такій же мірі як і ВИ...

— Себто?

— Себто — ні... Але... Я міг же колись її зрадити... Теорія ймовірності... Гм... все ж можливе...

— Але ж вас посадили не за теорією ймовірності!...

— І менно... Революційна профілактика...

МАРКС:

— Господи!... Голова... (шалено трясе головою і враз роздратовано): Я вас питаю, чи ви її зрадили?!

КОМАНДАРМ гордо:

— Я маю два ордени «Червоного Прапору»... За заслуги в Революції...

ГОЛОСИ:

— І я... «І я!...» І я...

МАРКС хапається за голову, тисне на скроні:

— Гм... Гм... Я вже нічого... нічого... нічого не розумію... Що це робиться? пощо це робиться? Як? Не розумію...

— Зрозумієш... — це Штурман, не підводячи голови...

— Як це сталося? Чи це сталося від чиєїсь злой волі?...

— Ні, це сталося від злої доктрини, що мала заперечення в собі...

МАРКС обурено:

— Ви молоді і так дерзаете!...

ШТУРМАН, посміхнувшись:

— Це діялектично. Ще не було випадку, щоб дерзало старе заступати нове, а все буває навпаки... (і враз енергійно, важко) — Слухайте, Карл Маркс!.. Ви відстали... Ви довго лежали в землі, життя тим часом пішло далеко вперед, ваша наука також — і ви відстали...

МАРКС перебив:

— Штурмане... Все ж таки... За що ж ви сидите?
— За зраду «Вітчизни»
— Ага... І ви теж... І вас жмуть за те, що ви її таки зрадили... Ви її зрадили?

ШТУРМАН:

— Ні... Мене «жмуть» за те, що я не хочу її зрадити... Ви розумієте?

— Я нічого не розумію...

— Ім'я моєї Вітчизни написано на прапорі моого корабля. Моряк не може зрадити свого прапору І не хоче зрадити...

— Але ж ви сидите за «зраду вітчизни»...

ШТУРМАН іронично:

— Ви — теж сидите за зраду її... Ви чули про ту «Вітчизну»... (махнув рукою) — Та... зрештою... (зідхнув) Припустім таки, що Ви Карл Маркс, то я вже сказав — життя далеко пішло вперед і вашу науку піддало ревізії, життя таки...

— Ну?

— Ну, скажім... «Пролетаріят не має Вітчизни»... Це ж, ніби, одна з головних підвалин вашої доктрини. І от на історичній перевірці на оцій ось землі ця теза оригінально скрахувала, бо справа виглядає зовсім інакше. Виходить, що пролетаріят не має вітчизни лише в двох випадках:

ПЕРШИЙ — коли доктрину Карла Маркса прикладають до життя, роблячи пролетаря її роботом, — тоді жаден пролетаріят не має вітчизни, крім «пролетаріату» що її прикладає, правлячи іменем своєї нації. Пролетаріатові всіх інших націй в цім праві відмовлено заздалегідь, під страхом смерти й ганьби і за допомогою вашого генія.

ДРУГИЙ — коли Вітчизна (отака собі перша ліпша малорозвинена індустріально Вітчизна) не має пролетаріату, тоді й пролетаріят не має Вітчизни, із зрозумілих причин. Але відколи він з'являється... Тоді постає для нього й проблема ВІТЧИЗНИ, бо інакше той пролетаріят все приречений отак сидіти в тюрмі, в прямім чи посереднім розумінні цього слова. І ще одну жахливу істину, доведено історичною практикою: — ось така Вітчизна, малорозвинена індустріально і з слабим пролетаріатом, віддана на відкуп вашій доктрині заздалегідь приречена на смерть і обертається в пекло... а потім в пустелю... І перший загибає пролетаріят, бо його убивають ще в зародку, убиваючи нещасний народ, як «антагоніста» теоретичного вашого «пролетаріату»... його вбиває ваша доктрина... Крім того — взагалі теорія розходитьсь з практикою, а тут вона розійшлася кардинально і безповоротно... Зродивши те, що бачите...

(павза)

Це все Ваша заслуга. І за це таки ви сидите ось тут. Це закономірність. Якщо вас посадили в тюрму — це закономірність. Причини, закладені в вашій власній теорії... Ха-ха-ха...

МАРКС обурився, розгубився:

— Але ж... Ні, ні!!! Але ж це жах...

— Але ж це так...

— Але ж я не хотів...

— Знаю... От тепер ідіть і воюйте з ними.. Ха... Здається найістотніше в діялектиці — все йде, все змінюється? Так? Ну, і найтверდіші істини теж дивовижно еволюціонують... Все змінюється... Скажем, — ви устійнили істину — «Битіє определяєт сознаніє», і думаете, що

це вічна істина... А тим часом життя, система, на таких от істинах зрощена і рухана цілою вашою теорією, трансформувала цю істину, спростила, раціоналізувала (такий бач час) і тепер вона виглядає так:

— БІТІЄ (себто биття!) ОПРЕДЕЛЯЄТ СОЗНАНІЄ (себто зізнання і заразом свідомість). От.

МАРКС злякано:

- Хіба тут б'ють??!
- Взнаєте...
- ГОЛОСИ, в тім числі й того, що в червоних трусах:
- Не слухайте... Не слухайте його...
- Тут б'ють... Але не всіх... Нас не били... Ні, нас не били...
- Б-б-и-и-ли...
- Не били!.. То лише от...
- Аве, Цезар!.. (шепт-зойк).

ШТУРМАН:

— Ви хочете скезати — «от таких!»? (призирливо до МАРКСА) — Вони он моляться — «Аве, Аве...» Але то їм не поможе... Ти теж молитимешся діду Але теж тобі це не поможе... Ви всі вип'єте чашу До дна... Ви ще спробуете відкупитися МОЄЮ ГОЛОВОЮ, ПРОДАСТЕ МЕНЕ, але — не уникнете тієї чаші... (до Маркса) — За що тебе посадили?

МАРКС:

- Не знаю...
- Ну, то я тобі скажу Тебе обвинувачуватимуть в зраді «Революції»... В зраді «Вітчизни»... В тім, що ти перейшов нелегально кордон «соціалістичної Родіни» з метою шпіонажу на користь... ну на користь чиєїнебудь, енської держави — фашистівської чи капіталістичної... І ти у всьому признаєшся...

Гомін. Шум.

МАРКС з жахом, з безмежним обуренням, з протестом скрикує:

— Але ж це абсурд...

ШТУРМАН сумно:

— Нічого... Ти признаєшся сам. Ти признаєшся, що ти дійсно — Карл Маркс — перейшов кордон «соціалізму» з метою диверсії...

— Але ж це абсурд!!.. — затремтів Маркс.

— Подивишся.. І скажеш потім своєму слідчому

— Тут немає елементарної логіки!..

— Гм. Тут своя логіка...

ХТОСЬ маячить чи то переконує:

— «ТАК ТРЕБА ДЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ... І ПАРТИЇ...»

ШТУРМАН:

— Чув? Це початок... Тобі вже допомагають.
(повторює саркастично): — Так треба для Революції...

— Якої??!!?!

— Пролетарської... Що зросла на твоїй власній доктрині.

— Але ж пролетаріят тут!..

— Нічого, але революція там... Вона трохи обросла бордою і іншим... і тепер от потребує, щоб ми тут сиділи... Вона потребує, щоб її ветерани падали перед нею ниць і цілували ботфорти... позичені нею в Петра Першого...

МСІ ЖАХАЮТЬСЯ ТАКОЇ СТРАШНОЇ Й ОДВЕРТОЇ РОЗМОВИ. ПІДОЗРІЛО ПОЗИРАЮТЬ ОДИН НА ОДНОГО... НАМАГАЮТЬСЯ УДАВАТИ, що вони того не чули...

МАРКС:

— Ви говорите страшні речі, штурмане!..

— Мій слідчий говорить ще страшніші...

— Ви говорите безглазді й страшні речі...

— Ні, я лише констатую безглазді й страшні речі... І найстрашніша з них — це людська наша нікчемність... (дивиться на всіх запаленими очима, і люди одверта-

ються, втягують голови в плечі) — Система виховала раба...
(і раптом розпучливо):

— На що ви зійшли, Ветерани Революції!!? Ось вони... Дивись, діду!.. Слухайте, КОМАНДАРМЕ!.. Де ваша мужність!? На що ви лицемірите?

КОМАНДАРМ ніби й не чув, звів очі до гори, тяжко зідхнув і, мовби демонструючи себе на розп'ятті, патетично:

— АВЕ, ЦЕЗАР МОРІТУРІ ТЕ САЛЮТАНТ
За ним — другий... Третій... Як в синагозі...
В камері шелест.

ШТУРМАН:

— Чого ж ви не добиваєтесь, щоб ВІН таки почув? (до МАРКСА) — Скажи їм щось, Марксе...

МАРКС потис плечима і — теж зідхнув в тон....

ШТУРМАН враз скопився і злісно закричав до дверей.

— ДИЖУРНИЙ!!.. Дижурний!..

Доложи Цезареві, що морітурі вітають його!.. Скажи йому, що ось бувші ветерани Революції, а тепер приречені, мордовані, биті по обличчю орденами й партбілетами, тавровані найбруднішими іменами, мащені по голові людським калом в ім'я Його — ВІТАЮТЬ ЙОГО... Дижур-р-ний!!.

7.

Несподівано відкривається «кормушка». В «кормушку» просувається голова наглядача з обличчям лютого дегенерата:

НАГЛЯДАЧ:

— Що за шум?!.. Хто щумить?

ШТУРМАН:

— Я...

— Ну? (грізно).

ШТУРМАН до всіх:

— Маєте післанця від Цезаря... Повторіть йому

Але ніхто не рухнувся. А НАГЛЯДАЧ мовчки й люто закрутів баньками. Тоді ШТУРМАН став проти нього й уро-чисто виголосив:

— Аве, Цезар! Морітурі те салютант!

НАГЛЯДАЧ:

— Чого розкрив халяву?!. Що верзеш? Ну?!

ШТУРМАН:

— Дозвольте, кажу, винести парашу, бо повна...

— НІЗЗЯ!..

— Але ж повна... і тече...

— ЗЛИЗУЙ!.. — гrimнув наглядач люто і хряпнув «кормушкою».

8.

ШТУРМАН робить реверанс до всіх:

— Цезар гніваються... І не приймають вашої жертви... Велять ЗЛИЗУВАТИ...

Велике замішення. Хтось десь тихо сміється. Люди ляга-ють, сідають, намагаються втиснутися подалі.

ШТУРМАН обертається до МАРКСА:

— Бачив? А згодом ти побачиш, що з тебе самого вийде в цім «чортовім колесі»... (і до всіх сумно, зідхнув та:)

— Ех... Товариші Морітурі!.. (до Маркса) — Ти теж з морітурі. То тобі лише здається, що ти Карл Маркс... Твій час пройшов... Отже... Я знаю що мені дорого обійтися — моя прямота... Але я на те й Штурман, щоб не любити туманів... Отже — **БАЧИЛИ??** То й робіть сами висновок... (іронічно) — Щоб не пришили мені камерну агітацію... (та й зідхнув ураз гірко, махнув рукою) — Але деякі вже пришили мені її... Я бачу по очах (всі спускають очі)... Ну, що ж... (зідхає беззлобно): ГОМО ГОМІНІ ЛЮПУС ЕСТ!.. Це — істина, що діє в цій країні, як ніде... «Бітіє визна-чає свідомість»... Я вас невинувачу.

І ви — Ветерани Революції, і ти, Карле Марксе, — скі-нчите свій історичний шлях тим, що спробуєте

ще бодай свою шкуру врятувати ціною моєї ГОЛОВИ... Так, так... Ви будете рятуватися за мій рахунок... Але не врятуєтесь... (павза) — Ні, не врятуєтесь...

Але я хочу, щоб ви тільки запам'ятали одно: (замерехтів очима) —

ШТУРМАН З КРЕЙСЕРУ УКРАЇНА
НЕ КОЛЕТЬСЯ!.. ЯСНО? Поза тим — можете йти на «Конвеер»...

І сів. Зосередився в собі.
Раптом за дверима заклацало...
ШТУРМАН НАШОРОШИВСЯ... Всі з тривогою обернулися до нього...

9.

Відкрилася «кормушка» і просунулась ГОЛОВА. Оглянула всіх червоними від безсоння, ненавидячими очима й грізно:

— На «Ри»...
Почали перечисляти прізвища на «Ри»:
— Рибалка... Риков... Рожко... Рулько... Ремез...
Рак... Рогач...

Затихло.
— Всі на «Ри», — сказав СТАРОСТА.
«Кормушка» закрилася... Через хвилину знову відкрилася і знову просунулась та сама голова і ще лютіше:

— На «РИ»!!!.
Знову перечислили всі прізвища на «Ри»...
— Всі... — сказав СТАРОСТА.
Закрилася. І відкрилася втретє. Просунулась вже ГОЛОВА й РУКА, тримаючи записку перед носом. ГОЛОВА повела очима по камері...
— НА «Ри»?!!!.
— Рибалка... Риков... Рак... Рожко...
— Всі... — сказав СТАРОСТА, як затихли голоси.

ГОЛОВА подивилась в записку, а тоді глипнула в камеру:

— Кар-р-р-рил Mari — рикс... Хто?

— Я... сказав дід тихо.

— Чого ж ти мовчиш, гад?!?!. — гrimнула ГОЛОВА люто. — Фашист!.. ЗБИРАЙСЬ НА ДОПРОС!!.

— і хряпнув «кормушкою».

10.

КАРЛ МАРКС оглянувся безпорадно... Розгладив бороду тремтячою рукою, обсмикався, причесався пальцями, кваплячись під гуркіт засовів, але ще й не пригладив як слід шевелюру, як вже

відчинились двері...

11.

— Зібравсь?

— Вже... зібравсь...

— ДАВАЙ ВИХОДЬ!..

МАРКС озирнувся тоскно і ступнув...

А за ним ступнули всі — очима, устами, руками, подихом, цілим єством... прикованим одначе до підлоги. Ступнули серцем... Видихнули з себе, як з одних грудей тужливий шепіт:

— КАРЛ МАРКС... РЯТУЙ... НАС...

— Добре...

І ПІШОВ. Зачинились двері. Гrimнули засови...

Карл Маркс пішов...

12.

А за ним пішла, потяглась крізь зачинені двері ціла камера... Самими устами, самими очима, подихом... Всі...

Лише ШТУРМАН стояв, як вкопаний. Похмурий. Окремий такий. Прошепотів:

— Так... Процес дійшов до діялектичного заперечення... І ТИ з Месії станеш Юдою і перший мене продаси... як і інші...

(і оглянувши всіх, посміхнувся):

— ТРИМАЙСЯ, ШТУРМАНЕ!..

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОЗКОЛОТИЙ МЕСІЯ ТА ЧОГО ХОЧЕ ШТУРМАН

1.

Та сама камера і та сама тіснота. Ніхто не спить. Всі сидять на підлозі. Шум, викликаний якимись приготуваннями... Напружене чекання.. ДВОЄ стоять на варті біля дверей і що хвилини визирають в щілінку, злегка продовбуючи її дротиком.
КОМАНДАРМ метушиться, і гарячково крутячись на однім місці, дає настановлення:

— Металіді!.. Металіді!.. Ви ж якийсь пролетарський диригент і композитор!.. Не підвідіть... Чуетє!?

Сидять рядом вірмени, потім жиди, кілька греків, німці, росіяни і переважна більшість — українці...

МЕТАЛІДІ — яскраво виявлений, типовий грек — стоїть перед найтісніше збитою групою сидячих, перед камерною джаз — оркестрою і шалено жестикулює, шикає, дає вказівки:

— Свистілки — сядьте там... Гребінці — там... Так, так... Ви, з тарілкою — там... Ложки, ложки!!! Ага, так... Бубон (чиясь шкіряна подушка), бубон!.. Чорт би вас побрав... Ага, добре... Увага!!! Як я встану і махну рукою — тоді всі разом!.. Хто Спартачить — без черги три дні носитиме парашу...

ГОЛОС несміливо:

— Але ж... заборонять...

— Що-о? Цієї речі не заборонять!.. Ні, брат

СТАРОСТА бурмотить про себе, дослухаючись кудись:

— «Добу... цілу добу вже на конвеєрі!.. Пора б уже...» (дослухаючись, аж приклав руку до вуха).

В рурі парового опалення швидко й уривчасто зацокотіло...
Ніби морзе.

СТАРОСТА:

— Телеграфіст!.. На місце...

Хтось повзе до рури й щіточкою від зубів запрацював на «п'ятихвостці»* Напруження... Нарешті телеграфіст підводить схвильоване лице:

— Знизу передають: — «Прибув... Виліз з чорного Ворона... Пішов до корпусу

Знову цокіт і знову телеграфіст приймає й рапортую:

— З другого поверху передають: — «Пройшов їхній коридор...»

Цокіт... Але телеграфіст вже гарячково дає алярмовий «одбій», бо за дверима тупіт... ВАРТОВІ біля дверей зашикали й сіли...

— Увага!... — скомандував КОМАНДАРМ.

Але й так всі завмерли. Нашорошились, вп'явившись у двері очима. МЕТАЛІДІ сів. ОРКЕСТРАНТИ тримали свої «інструменти», поховавши їх за спинами сусідів.

ШТУРМАН весь час сидів на своєму місці, досить байдужий до всього, задуманий, змучений...

Загриміли засови... Відчинились двері...

2.

Ввійшов КАРЛ МАРКС... Мов з хреста знятий. Двері за ним щільно закрились.

Павза.

КАРЛ МАРКС поволі звів руки... Тут саме встав МЕТАЛІДІ — джазоркестра вдарила —

«ІНТЕРНАЦІОНАЛ»...

Добре вдарила. Фахово... Грали клярнети і вибивали кастаньети... Ніби справжня оркестра!

Та й на другому коліні враз нагло урвала...

КАРЛ МАРКС

поточився, впав на віко параші... і гірко заридав... Затрясся...

І одночасово відкрилась «кормушка».

* П'ЯТИХВОСТКА — абетка, розбита на п'ять рядів для зручності виступування.

3.

й просунулась ПИКА НАГЛЯДАЧА.
НАГЛЯДАЧ крутнув очима, як бугай:

— Що за песні!?

— Це не «песні» — пролепетав Металіді. — Це «Інтернаціонал»...

— Это всьо равно!!! Иш ти... Я тобі як дам Єнте́рнаціонал!!! Музикант!.. Начому граєш??

— На зубах... І на губах...

— Нізяз!!! —

а далі НАГЛЯДАЧ широко ощерився:

— Ну, хіба що на зубах... На кутніх... —
крутнув очима погрозливо і хряпнув «кормушкою».

4.

Але вже ніхто не грав.

ДВОЄ обняли КАРЛА МАРКСА і, підвівши, обережно посадили його на віко... Він вже не ридав, — сидів, мов на трибуні, і лише зрідка схлипував... А далі глибоко зідхнув...

— Б-и-л-л-и?!.. — потяглися до нього всі очима, зашепотіли устами.

МАРКС покрутив головою й зідхнув:

— Ні... Але...

А що вони??!!.

МАРКС розпусливо простяг руки до всіх, скаржачись:

— Вони... Обвинувачують мене... (озирнувся на двері)
Вони обвинувачують мене, що я ніби то Карл Маркс...
Що я перейшов кордони СССР із спеціальною місією —
шпіона жу на користь Німеччини й Гітлера...

— Ха-ха-ха-ха-ха-...

— Ай-яй-яй-яй-!.. Га!???

— Ш-ш-ш-ш-ш...

— Га-га-га...

— О х-х-х-х-х!??!

Власне люди не дивувалися, лише сміялись трагічним, шибеничним сміхом, сміхом людей, що все втратили, навіть віру в елементарну логіку.

Лише дехто підозріло позирав на Штурмача, вражений подібністю закидів слідчого та його пророцтвом...

ГОЛОСИ до Маркса:

— Ну і що ж?

— Ну і як?!

— Розколовся?!

— РОЗКОЛОВСЯ?!. — потяглися всі до МАРКСА.

МАРКС зідхнув, розвів руками, згорбився:

— Розколовся... (павза). Вони написали великий протокол... А в нім все це іще: — намір убити вождя пролетарської революції... і організувати збройне повстання (схопився за голову з жахом і провів витріщеними очима по камері)...

ХТОСЬ безмежно приголомшений:

— І?!... І — ВИ — підписали-и??

МАРКС знову зітхнув глибоко і опустив руки й голову:

— Підписав... (і ще нижче спустив голову)... Все, все підтверджив... І що я — Карл Маркс... І прошпіонаж... І прόтерор... Все... Вони довго не могли придумати мені диверсію і нарешті придумали — я, нібіто, мав чистити пролетаріятові чоботи отруеною ваксою, щоб чоботи рвалися і щоб пролетаріят лаяв совєцьку владу і Світову Революцію -у-у... О т...

Камера завмерла пригноблено. Хтось безмежно-безмежно здивувався:

— І... Ви... пі-д-пи-са-а-ли?

МАРКС повів головою, як на розп'ятті, розвів руками, зідхнув і гмикнув гістерично:

— Підписав... Аж шість пунктів статті 54-ї... п. п. 1, 2, 6, 7, 8, 10 і 11-ть...!!!... (і махнув рукою). — Вони мене переконали (схлипнув)... Кажуть:

«ТАК ВИМАГАЄ ПАРТІЯ!!! І РЕВОЛЮЦІЯ!..»
Ти за? Чи проти?!!

— Вас били-и?!! — аж подалися всі до нього.

МАРКС покрутів головою:

— Ні... Обіцяли — (і враз потряс кулаками й бородою в нападі страшного обурення, розпачу, жаху, божевільно витріщивши очі й хапаючи повітря.

— Але ж... Але ж ЯНЕ КАРЛ МАРКС!!. Ні!.. Я не Карл Маркс... будь він проклятий!.. (і рвав на собі волосся).

— Докажи тепер... — буркнув хтось.

— ... що ти не верблюд... — ддав другий.

МАРКС:

— Я професор!!. Професор Марксо — Ленінського інституту і тільки!..

— А-а-а... — пішло, як вітер.

— Ага... Ну все одно двійник... — це хтось, зрадівши, підвів підсумки.

МАРКС:

— Це помилка!..

ГОЛОС понуро:

— Гм... Ніякої помилки...

— Еге — ге... — протіг другий журно. — Назад раки не лазять... Ми всі тут самі себе одхрищаємо... і самі себе проклинаємо... І зрікаємося власного пупа... Але — що з того!..

— Вже не одхристишся...

МАРКС:

— Я йому кажу що «я» це не я, а це — «Я»... Що я — Себто «Карл» — умер ще кількадесят років тому, себто він... А що Я властиво... А він каже:

— «А дудки... ЗНАЄМ МИ ВАШОГО БРАТА, НІМЦЯ!.. А що ти ПРОФЕСОРОМ СТАВ, ТАК ТИ, НЕГОДЯЙ, ПРОФЕСОРОМ І БУВ!..» О таке...

ШЕПІТ:

— Авжеж...

— А хіба то не все одно, чи МАРКС, чи МАРКСИСТ ортодоксальний...

— Та ще такий-о!...

— Як близнюк...

МАРКС обвів усіх жалібним, розгубленим поглядом, шукуючи співчуття й підтримки:

— Алеж я не Карл Маркс... Ні...

— «Ваньку валає» — вирішив хтось, пітряманий тихо іншим:

— Розколовся старик по саме нікуди і тепер «Ваньку валає» Гай-га...

— А ПРО НАС ти говорив!?! — крикнув хтось.

— Ага... Про нас говорив?

МАРКС зідхнув:

— Говорив...

ВСІ аж подались:

— Ну, і що ж!?

МАРКС:

— «То, каже, фашистівська банда!.. А ти її духовний вождь і головний бандит» Ох!..

І те «Ох» покотилося по камері, аж в найдальші кутки...

МОРІТУРІ відсахнулися... і вже дивилися косо, збентежено, підозріло... Шушкалися між собою занепокоєно...

Карл МАРКС стинався, як на розп'ятті, але ніхто вже йому не вірив і не співчував з переляку за власну шкуру... Тільки ШТУРМАН сидів і сумно посміхався... МАРКС обвів усіх очима і стрівся з співчутливим поглядом ШТУРМАНА... Хапаючись, пробрався крізь гущу до нього і заломив руки...

МАРКС:

— Штурмане!.. Слухайте, Штурмане!.. Що це таке, га... Га?

ШТУРМАН задумливо, крізь посмішку:

— Це називається, професоре, ви потрапили в «чортове колесо» ... і тільки...

МАРКС розгублено:

— Алеж я не Карл Маркс???. Ні??. (І обмачував собі голову, вже сам почавши сумніватись... усьому сумніватись) ... ні?

ШТУРМАН:

— Це не має значення, хто Ви фізично... Ви є епоха...

— Алеж Яне Карл Маркс??!!??

— Ат... Це все одно... — знизав плечима Штурман.

— Ні, ні!!! Я професор!...

— І тому саме все одно.. Ви таки Карл Маркс...
І все в порядку... Нормально...

— А-алеж ви чули, в чому мене обвинувачують?!.

— Так... І це нормально...

— Алеж я підписав...

— І це теж нормально... Ця м'ясорубка не по вашім
хребті, папашо...

МАРКС:

— Ох, Боже... Боже...

Дивиться з жахом на Штурманові синці, болячки й криваві
підпліви... Торкає за синці рукою... і очі йому помалу
наливаються слізами... Шепоче:

— «Він — витримав... Він — витримав... Так...
Він має сильну (торкає за синці) — сильнішу за
це ідею!»

Дивиться в лицез Штурманові:

— У Вас, здається, гарячка, Штурмане...

ШТУРМАН:

— Нічого... Тут у всіх гарячка... Це не пере-
шкоджає ясності і гостроті думки... В крайнь-
ому разі (посміхнувся) — буде виправдання, якщо
всі ці розмови дійдуть до слідчого... (зареготовався
глузливо).

МАРКС глянув у очі пильно — і враз опускає свої, зіщулився, мов зашепотів про собе:

— О, Боже, Боже... Як я низько впав... (голосно) — Ні!.. Це Анцихрист, Анцихрист обплутав усе... опанував землю...

ШТУРМАН:

— Соромтесь!.. Ви стали плебеєм...

МАРКС рве на собі волосся:

— Так, так... Я став плебеєм!.. Гірше, Штурмане!.. Я... Я... Я... — і не доказав, горло йому здушило ридання, не випустивши страшного, ганебного зізнання, ким саме він став...

ШТУРМАН подивився зі зрозумінням і, зідхнувши, махнув рукою байдуже:

— Не треба... Це нормально... (посміхнувся гірко) — Все нормально...

МАРКС в розпуці:

— Алеж — це все неправда...

— Що?..

— Те, що вони закидають мені... Навіщо вони закидають мені такі страшні, ганебні вчинки... Ви вірите в це?..

— Ні... Вони теж не вірять... Але...

— Нащо ж вони закидають?!.

ШТУРМАН, продовжуючи свою думку:

— але я вірю, я знаю гірше...

МАРКС вжахнувся:

— Що саме?!

ШТУРМАН:

— Що це Ви їх всіх породили!.. Їх і систему... Себто все те, що Ви називаєте Анцихристом...

МАРКС перелякано озирається, шепоче:

— Це неправда... Це неправда... Я не хотів...

— То не має значення... Але це правда... І тепер от, гм... Ви знаєте таку істоту, що називається скорпіоном?

Отож... Це в людській природі — одиниць, кляс і цілих спільнот, суспільств... (помітив шушукання і переляк Карла Маркса) — Так!.. Але...

МАРКС, перелякано озирнувшись:

— Але... Облишмо про це...

ШТУРМАН посміхнувся і махнув рукою:

— Це не поможе... На цій «Фабриці-кухні» майже не потребують допомоги сексотів і «стукачів»... В кожнім разі рідко... Тут знають, що роблять... Знають і те, нащо Вам такі закиди роблять, такі злочини шиють...

— Нащо ж їх шиють?!

— Бо — «мета виправдовує всі засоби»... Мета ж — знищити Вас. Ви їм вже не потрібен. Вони вже вас ненавидять, бо через Вас їх мучать викиди сумління. Або ще ось... Вони ненавидять вас так, як ненавидить дегенерат свою рідну матір... Те, що тут сталося з волі Вашої доктрини — є суцільним злочином. І насамперед супроти вас же, — вони вас використали, як прикриття, як ширму, за якою зробили свою епоху

ХТОСЬ з тих, що нашорошено дослухались, смеється...

МАРКС:

— То це є породження...

ШТУРМАН:

— Так... Це є ваше породження... І це ваше породження хоче вас вбити... Мусить... Вбило вже!.. Лишилася лише сама машкара, фікція... Отже — діялектично — ви самі себе вбили... І це закономірно... Ви стали стягом реакції супроти самого себе...

МАРКС витріщившись:

— Чортяча діялектика!..

ШТУРМАН поправляє:

— Звичайна діялектика... Діялектика Історії... Гм... Зброя, яку Ви дали — є диявольськи сильна, могутня... Зараз вона обернулася супроти вас і ви маєте її на собі випробувати...

ВСІ, що стояли, слухаючи пильно, враз засяготались, кожен по-своєму — нервово, обурено, злорадно, гістерично, тихше, голосніше, одверто, яхидно-нишком... Особливо НЕНЬКАЛО — хіхікав, аж ковтав слину й потирав руки. І пішов сміх той по камері, як хвиля од берега, — спереду замовк, а покотився вглиб десь.

МАРКС відсахнувся, знітився, розгубився. До Штурмана, повівши очима навколо:

— І це є... пролетаріят... Трудовий народ... Вони ж мене б!

ШТУРМАН:

— НІ... Вони сміються самі з себе... Вони сміються шибеничним сміхом, бо їм ще лишилось в цім «царстві свободи»?

— Алеж вони глузують... Це ті, що просили, благали, а тепер злорадіють...

— Ні... Хібащо одиниці...

— Алеж оці... (І не обертаючись, Маркс нишком показав через плече пальцем, повівши ним од лівого плеча до правого). — Хто вони? Га?

ШТУРМАН ні до кого:

— Це одпрацьований пар Історії... Ідейні старці й банкроти... Приречені не тільки «Цезарем», а й Історію, проте ніяк не хочуть вмирати... Праві, ліві, різні «бувші», всеросійські і всесвітні «істи» і так бідолашні «просвітяни»... Вони ненавидять режим, але хочуть компромісу з ним і... повзуть перед ним. Бо хапаються за крихітку віри в колишні свої, та вже безповоротно розтрощені, ідеали... Вони ще вірять... Вірять у «Всесвітню Революцію»... І — вірять в Тебе... Їх пхають на смітник Історії і вони покірно йдуть і... ще й славлять тих, що пхають, бо думають, що так треба для тії «Революції»... Вірять, що все йде так, як треба... Вони не бачать... А як прозріють — аж тоді з них вибухне полум'я... Тоді з них родяться герої... І аж тоді вони й тебе зненавидять, але іншою

зненавистю... Покищо ж — вони хапаються за тебе...

А аж тоді — вони вхопляться за мене...

МАРКС:

— А інші? Всі оті... Весь народ?

ШТУРМАН — загадково посміхається...

МАРКС:

— Вони — теж банкrotи?

— Ні... Народ не може бути банкrotом... Бо ж це є «рушійна сила Історії»... (посміхнувся) — Доказом є те що ми тут...

МАРКС:

— Алеж вони мовчать...

ШТУРМАН:

— Нічого... Вони заговорять... Вони вчились в грандіозній школі найтрагічнішої епохи, а тепер готуються до велетенського іспиту... Їхній час говорити надходить...

МАРКС:

— І що ж вони скажуть?

ШТУРМАН, примруживши очі:

— Про це знає — принаймні вгадує — той, хто масами жене їх на смерть, втративши спокій і сон, уbezпечуючись від їхньої мови в майбутньому... Але то не поможе... Ви його називаєте Анцихристом... А він Анцихристом називає нас, бо тремтить перед нами (сміється).

МАРКС:

— Вони з тобою?

ШТУРМАН:

— Ні, я зними.

МАРКС хапається за голову:

— Штурмане!.. Тут є щось таке, що я не збегну

ШТУРМАН:

— Слушно. Бо це все є проблиски епохи, яку

таки ви спричинили, але якої не передбачили, та й не схочете її... Вона Вас теж...

МАРКС глибоко зідхає, хитає головою й схиляє її, знизує плечима розгублено.

ШТУРМАН:

— Гм... Цікаво, скільки тут провокаторів сидить? Ну, добре. (злісно враз до Маркса) — Міт про «світову Революцію» скінчився. Вже. І забили в нього кілок Ви теж, руками ваших сатрапів з ВКПб й цілого «Комінтерну»... Кришка!.. А ми вже розвіємо попіл... по ньому і — по сатрапах.... Зрозуміло?

МАРКС:

— Хто ж ВИ? Хто Ви?

ШТУРМАН, не обертаючись, показав рукою на цілу канеру, на цілу тюрму — широким жестом:

— Це не випадковість... Мільйони таких...

МАРКС раптом:

— А коли це у вас говорить тимчасова злість і тільки... Особиста злоба... Га? А злоба ніколи не була конструктивним чинником... А це — може ж це все випадкове таки, скороминуще...

ШТУРМАН:

— Це, звичайно, минуше, але не так скоро, бо... ні, не випадкове це все. Мільйони не можуть отак опинитися випадково... Це боротьба... І ми тут, бо нас на цім етапі ще перемагають. Ми тут — бо ми є небажана, але незнищима закономірність. Ми є заперечення. Всього. І цілої «світової Революції»... І доктрини її... Відколи народ прийшов до історичного пробудження, до історично-творчого буття і заявив свої права на своїй землі, — ми від його імені маршуємо з наростаючим темпом на арену, на передову лінію Історії... Ми — його герольди! Ми перекидаємо геть міт про ту «Світову Революцію», що виродилася в блеф, в спекуляцію ціною нашої крові і наших інтересів... На зміну мітові про «Світову Революцію» доктринерів і сколястів

приходимо ми... Але цей міт був потрібен, вірніше, він виконав певну функцію, — як могутнє впорекування, ні, як могутня підйома, щоб зрушити мертвих, не діявших, отих «рабів німіх»...

Але як тільки вони вступили в дію і обрели голос і силу — міт став непотрібен. Вони хочуть утвердити саміх себе в історії і на своїй землі. Не в теорії і не в фікції, а на своїй землі і в Історії, — себто в часі і просторіні. Вони маршують... І горе тому, хто нині вставляє палку в колеса...

Хто це сказав? — «Чорнозем підвіся і дивиться в вічі!..» Так. Вони маршують — «раби німі», що перестали бути німими... Ви не чуєте?!.. А попереду йдуть перші хоробрі! — Герольди нової Революції...

КАРЛ МАРКС дивився, не моргаючи, завмерши. Інші — також.

ШТУРМАН:

— Що... Дико?

МАРКС шепоче:

— Тоді... Я вас розумію... Боже!.. Та ж «Інтернаціонал» став контрреволюційним гімном!.. Чи не так?

МАРКС, озирнувшись назад, і аж наче по-змовницькому:

— Тоді... Тоді... Тоді режим допомагає вам, діє на вашу користь, ламаючи їх он... розстрілюючи «стару революцію»

ШТУРМАН:

— Так... Об'ективно так... (сміється) — «Бітіє визначає свідомість» Іхня свідомість на добрій дорозі...

МАРКС:

— Режим допомагає вам самим своїм існуванням...

ШТУРМАН:

— Так... Об'ективно так... Але він і не може не допомагати. Хоче він чи не хоче — ми є, бо ми неминучість.

МАРКС:

— Але я не розумію... Ви будете співати «Інтернаціо-

нал», щоб зруйнувати те, що зродив той самий інтернаціонал!.. І щоб прийти до того ж самого у висліді... Якесь зачароване коло.

ШТУРМАН призирливо:

— Ніхто вже не буде співати «Інтернаціонал» Він потерпів таке ж повне фіяско і таку ж подвійну трагедію, як і ВІ, як і все. З гімну революції він став гімном імперії, реакції, і потім уже вийшов в тираж... Історія не повторюється... Як і «Марсельєза» теж, бувши маршем революції, а потім зробившись гімном імперії, вже ніколи знову не буде прапором революції...

МАРКС про своє:

— Зачароване коло... Чортове колесо...

ШТУРМАН:

— Дійсно... (роздумливо) — Ви кажете, режим працює на нас?.. Так. Але чи ви розумієте процес, ЩО власне ось тут відбувається?

МАРКС підводить брови запитливо...

ШТУРМАН:

— Вони ось — оці «Морітурі» — сидять тут помилково, власне не помилково, але не їх ловлено... Йде ловитва за тими Герольдами... І в цій шаленій ловитві хапають всіх, бо ловлять мене... Так, ловлять мене... Всюдисущого і невловимого насправді, і не знищимого... Хапають ідею, що просякла саме повітря... В сліпій розпуці опричники хапають людей жужмом і знищують, як цар Ірод дітей, — масово, в надії в тій масі убити й мене... Ні, нас!.. І це робиться в грандіозних маштабах і скрізь, бо МИ є скрізь. Ми є в Україні і в Узбекії, і... навіть в Росії... Чуєте, в Росії!.. Ба... В тім, власне, й секрет цілого цього «чортового колеса»... Парадокс, але факт! Слухайте лишень:

Оце «чортове колесо» — це результат нашого приходу і спричинене нами... І цавіть кероване нами... Так, так, — такими, як ми... ИДЕ ПРИХОВАНА,

ЗАМАСКОВАНА АБСУРДОМ, СТРАШНА БОРОТЬБА:

Штурман з Росії ловить Штурмана з України... Білорусії... Грузії... Йде боротьба за «бути чи не бути» Не випадково в апараті цього «чортового колеса» діє сама молода... І б'є тебе старого по голові зелена молодь... Вона сміється з твоєї доктрини і з всієї тієї світової революції... і навіть з власного вождя, як з «вождя світової Революції»... «Для досягнення мети» всі засоби хороші і вони пускають в хід всі — геть всі — засоби...

Міт про «світову Революцію» зів'яв...

Штурман в Росії хоче вести свій корабель-корабель відновленої Імперії... І це його невидима рука повертає руля!.. І помикає самим «вождем»... Це його рука!.. Він не хоче «Світової Революції» — для революції. Він хоче її для власного панування...

ШТУРМАН в УКРАЇНІ теж не хоче «Світової Революції», бо не хоче бути ягням на жертвнику міту, а тим більше на жертвнику чужих імперіалістичних забаганок... Він не хоче її ні для «гри в революцію», ні для устійнення чужого панування...

Штурман ХОЧЕ САМ ВЕСТИ СВІЙ КОРАБЕЛЬ!!

Ось так... Тож наступна ера тут — це не ера «світової революції» в лапках і без лапок... НІ!.. Наступна ера — це ера остаточного розламу її збірної, на фікції утримуваної ескадри... В ім'я Свободи (справжньої Свободи) і Справедливости (тієї великої справедливости, людської, на якій ми стужилися протягом цілої історії)... Скажу більше: це власне й буде Світова Революція, але розіграється вона на цій території, Революція світового значення, бо направлена на розгром згубної, фальшивої доктрини в світовому маштабі, що стала гальмом, знаряддям гноблення і поневолення — і то поневолення саме тих,

чиїм іменем і в чиїх, ніби, інтересах має бути здійснювана, обертаючи їх в своїх рабів.

МАРКС пригноблено:

— Але. Чи ж була вона цілком невиправданою помилкою?

ШТУРМАН:

— Ні. Тут воно виправдала себе історично... Бо вона породила нас... Без прикладення її до життя, ми не мали б історичної можливості прийти, нагоди родитись. Це могло статися в бурях і потрясеннях нею спричинених... Ми приходимо, щоб здійснити ту революцію — революцію на знення гальма, яке обернулося проти нас, — знення в ім'я поступу вперед... Завершити один етап історичного процесу і почати новий...

В цьому, власне, і є сенс, теоретично угаданого Вами діялектичного заперечення... І ось тут — Ви маєте безперечну перемогу, учителю (посміхнувся)... Тут ви безсмертний... при всім вашім падінні...

(І раптом закінчив):

Ось так думає Штурман... І — ОСЬ ЧОГО ХОЧЕ Штурман...

.... А тепер мова йде про те, хто з вас його продасть... Хто буде ЮДОЮ... (і втопив погляд в свої синці, шруби, на свої побиті груди й рамена)...

ГОЛОС раптовий:

— «СТУКАЧ!!..» — скрикнув тихо й зашипів, перестерігаючи. Це котрийсь з тих, що стояли й сиділи тіснішим колом, пильно, з завмиранням все слухали.

ХТО? — підвів очі Штурман; і подивився кожному з тих, що близько стояли в очі — Командармові, Троцкістові, Ненькалові і т. д. — по-черзі. І кожен не витримав погляду й схилив голову. На останнім зупинився на МАРКСІ — і Карл Маркс помалу похилив голову. Не схилив тільки один — дід ЧУМАК, що дивився на Штурмана мовчки.

(як і весь час тримався мовчки) і радісно одверто посміхався... Похилили люди голови, а очима боязко позирали на один бік.

До гурту, переступаючи через лежачих, підходив

ДОКТОР ІВАНОВ:

— Ви іскажаєте великий руський язык! — говорив він на ходу, повернувши голову назад, до когось в глиб камери, продовжуючи гарячу суперечку. Говорив гонористо, з єхидною усмішечкою, самозадоволено і самовпевнено... Він відрізнявся від інших своїм спокійним і незалежним виглядом, та солодкими-солодкими рухами й гримасами... Трохи картавив...

Порівнявшись з Штурманом, Іванов підвів на нього очі... Потім до всіх солоденько так:

— Продолжайте, продолжайте, гаспада...
ВСІ одвернулись.

ІВАНОВ посміхнувся до Штурмана:

— А-а... Наш героїческий молчальник оказывается прекрасный собеседник?.. Об чем это Вы? То есть... Так, так... Я с вами вполне, знаете, согласен... Во всем... — (і хотів поплескати по плечі).

ШТУРМАН звівся насупроти нього, подивився пильно, аж той втягнув голову в плечі, а рука так і повисла в повітрі. Іванов забелькотав, захіхікав:

— Ну, ну Матрос... Хі-хі... Я шучу Іштикар... страшний... — і пішов собі до дверей, а од дверей обернувся назад, принюхуючись та приглядаючись...

А ШТУРМАН помалу протиснувся до вікна. Він сперся на бетонове скісне підвіконня. Хапав жадібно тонюнькі струмочки повітря, ловлячи їх ротом по над ребром мури, де вони проходили, просікаючи з-за ґрат, з-за щитка... Раптом зупинився лицем і довго дивився в забите щитком вікно, власне вниз, десь межи щитком і муром, зводячись навішпиньки...

— Прокляття!.. з силою вирвалось йому з грудей. —
Ви ж гляньте!!! Гляньте...

ВСІ потислисісь до вікон... А ШТУРМАН одійшов і —
вернувся на своє місце, підказуючи:

— Дивіться в щілини, вниз... вниз... Туди
геть за мур... На вулицю...

Всі дерлись один на одного... Далі — з більшим хвилюван-
ням і розпухою... Охкали... Жалісно, вражено скрику-
вали...

— МАТЕРІ... — промовив Штурман ні до кого, стисну-
вши руками голову.

— «Матері... Матері!... — захлипав гістерично
хтось з юрби. Один... Другий... Третій:

ЛЮДИ божеволіли з жалю і туги...

— Ох... Жінки!.. І дітки!..

ШТУРМАН, про себе понуро:

— Матері... Сестри... Жінки і діти... Вони
стовбичать там дні і ночі... Як на молитві...
З вузликами — для передачі... (гнівно) — І їх не підпуска-
ють на гарматний постріл... Вони ждуть милосердя —
дозвалу передати останню скоринку... хусточку а на
ній нашите нишком дитяче ім'я...

А АРЕШТАНТИ в нападі психози дерлись на ґрати, як
мавпи в зоопарку, запихаючи голови, зазирали вниз, у щі-
линочку межи щитком і муром, робили карколомні пози,
приноровляючись таки заглянути... побачити... побачити!..
Намагались чимось продовбувати дірочки... Одпихали один
одного, в надії вглядіти «своїх»... І тоскно мліли...

ШТУРМАН задумано, про себе:

— Вони прийшли... Довго йшли... І нарешті
прийшли... Ха!.. З «Царства необхідности в
Царство свободи!... (до Карла Маркса) — Так чи
що? До тюремного муру

ГАРЯЧКОВІ ГОЛОСИ:

— Збивайте щитки!!!.. Збивайте к чорту щитки!!.

— кричали вже в кількох місцях гістерично, божевільно.
— Збивайте!.. Там МАТЕРІ... Діти...

РАПТОМ НА ДВОРІ ЗАСЮРЧАЛИ СЮРЧКИ... ЗАГРИМІЛИ ПОСТРІЛИ... Хтось скрикнув в глибині камери, ранений... ЛЮДИ обсипались з вікон і вклякали... Вклякнули всі... Пригнічені, остаточно перелякані... Знову так, як і було, лише зробилась гнітюча, гробова мовчанка...

— Стріляють... по вікнах... — нарешті прошепотів хтось приголомшений.

А ДОКТОР ІВАНОВ, що зупинився був і стояв посередині, скептично посміхаючись, повернувся й поплентався через лежачих, хіхікаючи тонюнько — зухвалий невідомо до кого й призирливий.

ОСТАННІЙ, що ще зухвало й уперто висів на ґратах сторч головою, здіз униз і осів, як лантух з половою на підлогу,

блукаючи витріщеними, безтямними очима:

— Вони... їх... розігнали... Вагнетами...
Вони їх розігнали...

— Багнетами... — прошелестіло по камері і завмерло. Все завмерло пригноблено. Зайшла понура мовчанка. Тягуча... ЛЮДИ ті, що стояли і ті, що сиділи, і навіть ті, що лежали, — обхопивши руками голови, погойдувались, як від зубного болю... Кожен думав своє, безмежно-tragічне, до крику, до розпуки.

ШТУРМАН дивився просто себе. КАРЛ МАРКС дивився на штурмана — і руки йому тряслися, кліпали очі...

5.

Нагло — в напруженій тиші, десь з коридору розітнувся чітко, голосно виразний дитячий плач... Сперш зачунали крохи — одні грубі,оловічі, другі — дрібні, жіночі, — а над ними дитячий плач... Плач немовляти.

— У-в-а... У-в-а-... у-в-а... —
По камері ніби хто батогом врізав... Всі обернулись до дверей... Потяглися очима й вухами... Вся камера...

— у-в-а!.. у-в-а!.. у-в-а... — ішов дитячий плач по коридору

Скільки тут не було сердець — кожне стиснулось, мов у лещатах, витискаючи мовчазні, бентежні сльози і страшний здогад, запит:

— «Чи не моя?!.. Чи не мое?!..»

ШТУРМАН теж повернув голову і завмер, слухаючи широко відкритими очима та стиснувши щелепи.

— Повели з жіночої камери... — тихо доложив хтось з тих, що лежали біля дверей, припавши обличчями й вухами до порогу

— У-в-а... у-в-а... — завмирав десь дитячий плач.

І раптом в камері, в гнітючій тиші прогуло, як з бочки, саркастичне і таке щире, до трагізму щире, на повен голос:

— АГА!.. ПОПАВСЯ!?. СТАРИЙ... ЗЛОСНИЙ ВРАГ НАРОДА!!.

Це ДІД ЧУМАК, що сидів при вікні й досі не пускав пари з вуст, пильнуючи за всім байдуже-примруженими, насмішкуватими очима. (Лише десь на початку ще на запитання Карла Маркса про соціальний стан він був проговорив — «Я голова колгоспу...»)

— ПОПАВСЯ, ВРАГ НАРОДА!?

→ В тюрмі народилось... — зідхнув хтось.

А хтось комусь шепотів жаске, неймовірне:

— Беруть груди... Отак от... Беруть молодунькій і ніжній... Отак відтягають і отак от б'ють ребром долоні... Згори вниз... — Р-РАЗ!!.. — А ж тріщать жили... А з сосків бризкає кров... «ПРИЗНАВАЙСЯ... ТРАМ-ТРАМ-ТАРАРАМ!!..»

ДРУГИЙ ГОЛОС понуро:

— І «признається»...

ТРЕТИЙ:

— Х-ха!.. «Ставлять банки»!..

ШТУРМАН заплющив очі й стиснув з усієї сили щелепи. Потім, випустив з шумом повітря крізь роздуті ніздри й

витрішився до Маркса:

— Чув? іменем «Революції»... і «диктатури пролетаріяту»!.. Ха-ха-ха (крізь зуби)... Аве, ЦЕЗАР!..

— Ох... — зіхнув КОМАНДАРМ з трагічною розпукою і заметався серцем, а голос його віддався луною десь, з щирим відчаєм:

— Аве, Цезар...

І ще гірше заметався інший:

— Аве, Цезар! Морітурі те салютант!..

— Анцихрист... Анцихрист... — зашепотів Ненькало.

ШТУРМАН подивився пильно на них, на Маркса, на Ненькала — і засміявся... Сміх той клекотав йому глухо в грудях з безмежним глумом і призирством... Нагло урвавши, зіхнув і промовив тихо, зворушені:

— «Аве, Марія, калино моя!..»

І знову зайшовся сміхом... І вже не в силі подавити той сміх, сміявся з тим самим глумом, призирством, сарказмом...

6.

Тут — відчинилася «кормушка». Просунулась голова наглядача, тримаючи перед носом записку, і наставилась на ШТУРМАНА... Витримавши павзу, НАГЛЯДАЧ зашипів злобно:

— На «Ем»...

— Матяж... — промовив ШТУРМАН, не перестаючи сміятись.

НАГЛЯДАЧ подивився якийсь час пильно, а тоді процідив помалу:

— Збирайсь на допрос... — і закрив «кормушку».

7.

По камері пішов гамір.

Ціла камера обернулася до ШТУРМАНА. Наставилась переляканими очима...

А ШТУРМАН зідхнув. Закусив міцно губу, з шумом випустив повітря з раптово набряклих грудей... і, не поворухнувшись, промовив насмішкувато:

— Вже зібралась... — і став спокійно крутити цигарку, за тим зовнішнім спокоєм напружуючи всю силу волі, щоб не хвилюватися.

КАРЛ МАРКС шарпнувся, заметувши раптом, заламав руки...

Він то доторкався до плечей ШТУРМАНА, то враз хапав зубами за свої пальці безпомічно... А тоді до всіх, мечучись очима від одного до другого, тремтячим голосом благально:

— Йому зараз знову йти... на допит!.. Ох... Ви не знаєте... Ви не знаєте... В нього опухли плечі і не позасихали шруби!.. В нього гарячка... РУШНИК!!.. Мокрий рушник!.. Рушник сюди...

— «Рушник...» — «Мокрий рушник...» — пішло, пішло по камері.

З ГЛИБИНИ КИНУТО РУШНИК... І ДРУГИЙ... Вони, маючи по руках, наблизялися...

МАРКС схопив рушник і тремтячими руками став обкручувати ним Штурманові плечі... Йому подали й другий... ШТУРМАН не протестував, навіть не реагував, щось думаючи... А МАРКС шепотів:

— Так буде легше... Це буде панцир... Так буде легше... Витерпиш... Ти витерпи!.. Витерпи!!.

Обвинувши плечі й рамена, Карл МАРКС звернувся до ШТУРМАНА:

— А тепер — зверху сорочку... Де твоя сорочка?

ШТУРМАН — подивився на Маркса здивовано...

А хтось відповів:

— У нього немає сорочки...

— Сорочку!.. — звернувся МАРКС до всіх поблизу. Ніхто не рушився.

— Сорочку!.. Дайте сорочку!.. — чомусь витрі-

щився Маркс на НЕНЬКАЛА. Той одвернувся... Маркс — до ЧУМАКА...

ЧУМАК зідхнув широ:

— Попріли... сорочки...

МАРКС очима до інших по-черзі...

І всі інші по черзі одвели свої очі...

— «Одпрацьований пар історії»... — прошепотів Маркс

і враз затужив в нестямі:

— О, мій нещасний, справжній... Єдиний з усіх!.. Наймужніший... Мученик Свободи... (і опустився на коліна, намагаючись здерти з себе сорочку) — Ти для мене чужий, не збагнений... Але я... я склоняюсь перед тобою...

Сорочка не скидалась...

— Сорочку — у!.. — зойкнув МАРКС до камери.

Та тут ШТУРМАН встав:

— Не треба.... — і посміхаючись здер з себе мокрі рушники геть...

МАРКС завмер на пів-слові, на піврухові...

ВСІ принишкли...

а ШТУРМАН здер рушники й кинув їх:

— Це ніякий панцир... — (Випростав груди й плечі — голі груди й плечі):

Ніякий панцир проти «Анцихриста» (посміхнувся). А найменший — проти ницости... й зради... (нахмурився, постояв мовчки, а тоді з ледве прихованою розпуккою:) —

І жалість така... ваша — ніяка підпора...

І співчуття — ніяка потіха...

Штурман захищає свою честь, життя і свободу ПОКИЩО САМ... Сам...

Загриміли засови...

МАРКС заломив руки в жахові...

А ШТУРМАН оглянув усіх, зідхнув і, дивлючись на двері,

що от-от мали відчинитися, промовив; промовив тужно і наче іронично, в глибокій роздумі, з трагічним переконанням:

— Христа зрадив Юда і зрікся Петро... Мене зрадять (оглянув усіх)... вже зрадили... Всі мої майбутні ДВАНАДЦЯТЬ АПОСТОЛІВ... Так... (павза). Перше зрадять (павза), а вже через зраду й відречення (павза) через муки безмежного падіння — прийдуть до ствердження (павза) і до власного оновлення...

(зідхнув і закінчив раптом іронично, з гірким сарказмом) —

— «БІТІЄ визначає свідомість».

Відчинились двері.

Охнули і розступилися, ні, роздалися люди — стоячі, сидячі й півлежачі...

Випроставшись і намацуючи ногами ґрунт, як на палубі розгойданого корабля, ШТУРМАН пішов. Пішов, не озираючись, твердою моряцькою ходою.

Його проводжала гнітюча тиша... Лише хтось глибоко зідхнув:

— ПІШОВ...

То МАРКС, тягнувшись очима услід і аж піднявшишсь на вішпиньки...

РОЗДІЛ Ц'ЯТИЙ ОЧНА СТАВКА

Або «Зречення апостолів».

1.

ВЕЛИКА КІМНАТА СЛІДЧОГО... ОДНА ІЗ БЕЗЛІЧІ ТАКИХ КІМНАТ ПРИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ УПРАВЛІННІ т. зв. «ОРГАНІВ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ЗАКОНОСТИ». Кімната великого модерного будинку Горішній (4-й або 5-й) поверх...

За великим вікном, заставленим дротяним рідким ситом, — темна ніч. Ледь-ледь пробиваються контури покрівлі сумежного будинку.

Біля вікна стіл, на нім настільна лямпа під зеленим абажуром, купою лежать папери, якісь папки... телефон...

Крім стола та трьох дубових стільців, в просторій кімнаті ніяких меблів. Два дубових тих стільці лежать перекинені, з розібраними спинками...

На третьому, поставленому з протилежного боку кімнати — біля дверей, щойно посадили ШТУРМАНА... Два дебелих ХЛОПЦІ в цивільних літніх строях — в спортивних сорочках- «шведках», в черевиках «шіммі» і модних брюках, з грубими, наспортованими біцепсами на руках, тримаючи його під пахви непритомного, посадили... І, відсапуючись, обтираючи піт та покинувши дві грубі, ребрасті палки на підлогу, вийшли... ОДИН з них зупинився в дверях, вернувся до столу, налив склянку води з карафки, підійшов і — вилив її з силою непритомному ШТУРМАНОВІ в обличчя... ШТУРМАН сапнув... А ХЛОПЧИНА, засміявши, кинув склянку через усю кімнату до столу і — вийшов...

Склянку впіймав на лету СЛІДЧИЙ, що розхрістаний стояв при столі, тримаючи в руці грубе мармурове преспальє і тяжко відсапуючись.

2.

СЛІДЧИЙ поставив склянку на стіл і ще якусь мить стояв. А тоді важкими кроками підійшов до ШТУРМАНА... Сам тонкий і цибатий, і зовсім молодий, був він в «могутнім» єжовськім галіфе, що кінчалися грубими, кованими чобітами; він розкидав ті чоботи й галіфе монументально і саме тому хода його трохи нагадувала карикатуру. Обличчям нагадував стомленого науками одначе безмежно зарозумілого семінариста... Крім галіфе й чобіт, більше ніяких зовнішніх ознак репрезентованої ним всемогутньої інституції. Замість тієї верхньої частини уніформи, на якій звичайно бувають відзнаки, на нім була біла, накрохмалена сорочка «під краватку», але без краватки, розхрістана рукави сорочки над ліктями перехоплені гумками... СЛІДЧИЙ зупинився перед непритомним ШТУРМАНОМ, що возив мокру голову по спинці стільця непритомний, — подивився пильно йому в обличчя, нахилившись... Погойдав преспальє в руці, ніби зважував і... опустив руку. Випростався. Призирливо скривився:

— Сьогодні ти заговориш... Нарешті ти вже заговориш... Нарешті вже я скінчу з тобою...

І, засміяввшись беззвучно, поправив чоботом Штурманові розкидані ноги, звівши їх до купи, та випроставши ліву, підкорчену, — що були простягнуті «по формі»... Потім вернувся до столу і сів. «Заглибився» в папери, байдуже перекладаючи їх сюди — туди...

ШТУРМАН сидів, безжivно опустивши руки та простягши ноги. Мокре обличчя поволі-поволі приходило до пам'яті... З голови й з побитих плечей стікали порудлі краплі, бігли по руках і капали з пальців на підлогу

А на близкучій, натертій паркетній підлозі, посеред кімнати розповзлась руда пляма... Від неї навколо і по всій кімнаті хаотично натоптані сліди підошов — темні відбитки, — гостроносі, тупоносі і так — смуги ковзання.

СЛІДЧИЙ сидів мовчки, зрідка з-під лоба позирав на Штурмана...

В двері постукало...

— «Так!..» — сказав СЛІДЧИЙ.

3.

До кімнати увійшла молода, чепурна ДІВЧИНА В БІЛОМУ ХАЛАТІ, з тацею на руці і заграла очима, заграсувала своїм голоском, кокетуючи:

— Вам пива? Крем — соди? Кави? Чи?

СЛІДЧИЙ вишкірився по-парубоцьки до дівчини, а потім значуще показав їй очима на пляму, потім на двері...

ДІВЧИНА, вже знаючи в чім справа, відхилила двері і гукнула в коридор наказуюче:

— Зоя!!. — а сама підійшла з тацею до столу.

4.

ЗОЯ — як вродилась. Байдужа, замкнена, дисциплінована, дебела ЗОЯ, — молода, але вже добре вимучена такою ось «нічною» роботою... Змахуючи пасмо волосся із спіtnілого обличчя, вона увійшла з великою, місцями рудою, ганчуркою й з відром і, не промовивши ні звука, — зітерла пляму позатирала сліди, поки слідчий залиявся до дівчини з тацею... Потім ЗОЯ підняла дві ребрасті палиці, що їх перед тим кинули ХЛОПЦІ, попіdnімала стільці і звичним рухом, байдуже вправила ребрасті -палиці на місце — в спинки стільців... І поставила стільці біля стіни... Потім узяла ганчірку й відро і вийшла. По дорозі лише крадькома глянула — а може й не глянула — на непритомного ШТУРМАНА.

За нею вийшла і ДІВЧИНА З ТАЦЕЮ, лишивши на столі у слідчого тістечка й каву. Кокетуючи, помахала Слідчому рукою... і зачинила двері.

5.

ШТУРМАН приходив до пам'яті, а СЛІДЧИЙ сидів собі за столом, съорбав каву і «пильно» читав якісь листи, гортав папери... Нудився...

— Ну ? ! . — повторяв байдуже до Штурмана, не підводячи очей, коли-не-коли. І знову повторив, коли той зідхнув.

— Ну ? ! ..

Але ШТУРМАН не відповів. Не чув... Лише помалу-помалу розплющував каламутні очі... А тоді враз глину в ними... заморгав як од блискавки... Зціпивши зуби, через силу звів голову і здригнувся увесь...

Широко розплющеними очима дивився ШТУРМАН десь просто себе — поза кімнату — десь у вікно...

У ВІКНІ ЗАРОЖЕВІЛО — надходив світанок... Все яскравіше й яскравіше...

ШТУРМАН з мукою одвів очі, тоскно оглянув кімнату, слідчого, стіни, помалу підтягнувся на руках і, сівши зрученіше, знову втопив очі в сяйво світанку

— Ну ? — озвався СЛІДЧИЙ, не підймаючи очей, — не то питав, не то підганяв.

ШТУРМАН мовчав... Він був далеко-далеко... По обличчю йому вже блукала мрійна, болісна посмішка, уста йому ворушились, а великі, до краю розширені очі, запливли водою... За горло хапали корчі... Він ковтав сlinу, аж Адамове яблуко ходило ходуном, і, не кліпаючи, дивився... тягся тими очима кудись, мов душа хотіла вискочити крізь них...

— Ну ? — повторив СЛІДЧИЙ так само байдуже і, не діставши відповіді, підвів очі і... аж скинувся вражений:

— КУДИ ТИ ДИВИШСЯ?!?

Мовчанка...

— КУДИ ТИ ДИВИШСЯ?!? — далебі злякався СЛІДЧИЙ того маніякального погляду, бо не один уже збожеволів на цім стільці.

ШТУРМАН тихо, замріяно:

— ГОЛУБИ... НА ДАХУ ЦІЛУЮТЬСЯ... — і зідхнув... Облизав посмаглі губи...

СЛІДЧИЙ шпарко обернувся...

Дійсно. У вікні, як у рамі, на покрівлі буди-

нку, ніжно рожевіючи проти зорі, голуб вклоняється, біля голубки... Цілуються...

— Ха — ха — ха!.. — зареготався СЛІДЧИЙ. — Ах, ти ж!.. Хто б подумав, що отака жила волова, що отакий кам'яний ідол — і... такий романтик!.. Ха — ха — ха... — а далі СЛІДЧИЙ урвав сміх. Пильно подивився на ШТУРМАНА і заскалив око — щось йому стрільнуло до голови. Нотуючи олівцем те щось на папері, зняв рурку телефону а тим часом промовив до ШТУРМАНА, пильно дивлячись усторч:

— Ти, здається, маєш дівчину? Ти її любиш? (і дмухнув у рурку).

ШТУРМАН байдуже:

— То... моя... приватна... справа...

СЛІДЧИЙ у рурку:

— Так... Це Я!.. (послухав, подивився на Штурмана) Ага... Готово?? Чекай... Так, так!.. І ще дещо!.. (потім, чіпляючи рурку, глянув на Штурмана, піймав його нашорошений відрух):

— Ха — ха — ха!.. Нічого не зrozумів?!. Нічого, зрозумієш скоро...

Павза. СЛІДЧИЙ зручно вмощується на кріслі, приготувляючись до цікавої розмови.

— Ну? Отже я слухаю... Може ти вже нарешті щонебудь таки скажеш? Нарешті...

— Хто ти — нам добре відомо, а тепер може б ти все ж таки сказав хто твої спільники?!

ШТУРМАН не реагує, підкреслено-байдужий, стомлений...

СЛІДЧИЙ знизав плечима:

— Ну, що ж... Обійдемось і так... Але — облишмо про це. Єрунда... Повернімось до дівчини... Отже — ти маєш дівчину І цілувався з нею? Адже так? Мабуть гаряча якась, гарна... Моряк мусить мати гарну любку...

ШТУРМАН зціплює зуби і примрежує очі, а СЛІДЧИЙ

пильно дивиться йому в лиці, полюючи за найменшим відрухом, і продовжує:

— Так, так... я теж маю... (зідхнув)... Знаєш, брат... Ех... (на цей раз зідхнув широ) — цвітуть акації і слов'ї божеволіють... В ней бюст... і сині очі... і... (враз злісно) — а тут з тобою, чортом, мучитись доводиться... Доки ти мене мучитимеш, га?!.. Через тебе пропадає моя любов!.. На чорта їй потрібен такий кавалер, що й дніє й очує тут, з вами — гадами — бабраючись?!

ШТУРМАН мовчить. Бо Штурман дивиться у вікно замріяно... Щось думає своє...

а СЛІДЧИЙ вів далі:

— І твоя любов пропадає... На чорта їй потрібен такий кавалер?!

Тут ШТУРМАН подивився на Слідчого пильно-пильно, аж той похлинувся на слові, зніяковів...

СЛІДЧИЙ:

— Закуриш?

ШТУРМАН покрутів головою. Слідчий закурив сам:

— Бойшся, що треба буде платити? Гм... І так заплатиш... (пильно наставився очима:) — Так ти мав дівчину? Га?

ШТУРМАН байдуже:

— Справа... приватна...

СЛІДЧИЙ:

— А от і не приватна!.. А сина любиш?!. (і вп'явся примруженими очима).

ШТУРМАН помітно скинувся... але запанував над собою:

— Якого сина? (запанував над собою. «Провокація!» — посміхнувся).

СЛІДЧИЙ теж посміхнувся загадково:

— СИНА... Твого, скажем...

Але ШТУРМАН звик до провокацій, до різних; він уже не слухає. Замкнувся. Одвернувся очима. Дивиться в вікно...

А СЛІДЧИЙ веде своєї:

— Отже... Якщо ти любиш дівчину, то в ім'я неї, в ім'я щастя, в ім'я своєї матері, нарешті, — КІНЬ УПИРАТИСЬ Годі! Краще буде. Чуєш? Востаннє попереджаю... Бо вже в мене і в усіх терпець урвався... Нам треба небагато — лише імена твоїх спільників... Цього вимагає Революція... І Партія!... і Родіна, нарешті!.. Чуєш?!.. Не бійся, — за шире зізнання будеш помилуваний і... прощений. Як і інші... Ми не звірі... Але за упертість!..

ШТУРМАН дивиться в вікно замріяно... Нічого не чує. Зовсім. Зігнорувавши все, дивиться широко відкритими очима, посміхається, ворушить губами...

СЛІДЧИЙ роззлостилися:

— Куди ти дивишся? Вже голуби полетіли... Га!.. Де ти блукаєш баньками, що ти там бачиш? (Озирнувшись на вікно, знизав плечима) — Що ти думаєш?

По **ШТУРМАНОВІ** пройшло трептіння, як лихоманка... Він був у гарячці... Він явно галюцинував, мов у сні, в маячінні:

— Ух!.. Соняшно -о... І корабель на рейді... «У-к-р-а-ї-н-а» на рейді!.. Альбатрос... риє, як блискавка!!.. Над морем! під небом!.. над морем... Ш-ш-ш-ш-і-і!.. Ух... Межи сонцем!!.. Сліпить... Ой, як сліпить... (закриває очі рукою) — (пояснює комусь) — Його звуть буревісником... (маячити) — Дельфін стріляє, мов ракета, у небо... А хлопці... хлопці... (сміється грудним сміхом, тріумфуючи) — Альбатрос!.. Альбатрос!.. (і махає рукою).

СЛІДЧИЙ шарпнувся, злісно подивився на **ШТУРМАНА**, що явно галюцинував, налив у склянку води з карафки, набрав у рот і, підійшовши, линув йому в обличчя...

ШТУРМАН, враз опритомнівши, промовив глузливо:

— Не шпуй... Я не божевільний... Альбатрос таки літає!.. Ха!..

СЛІДЧИЙ:

— Ага... «Ваньку валяєш»?!.. Ну, стривай!..

6.

До кімнати забігає один з тих ХЛОПЦІВ, що були на початку Пошепотілись схвильовано, позираючи на Штурмана... Вибіг знов.

7.

СЛІДЧИЙ гарячково, хапливо заходив по кімнаті. Закрив щільно двері. Закрив вікно, що було розчинене всередину, і опустив тяжку штору. Сів на стіл... Пересів на крісло... Гортас папери...

Чути біготняву по коридору Біготняву і гуркіт меблів та дверей у горі, над стелею.

СЛІДЧИЙ дослухається туди — вгору

ШТУРМАН помічає все, але стиснув щелепи і не реагує. Зосередившись, чекає... Ни, не чекає, — «сидить байдужий до всього світу»...

РАПТОМ — ГУПАННЯ ВГОРІ, аж посипались шпаруни зі стелі... А за гупанням — нелюдський жаский крик, приглушений рев, стогін...

СЛІДЧИЙ зблід:

- Чуєш? — проговорив грізно.
- Чую... — відповів ШТУРМАН байдуже.
- Ну, як? (грізно).
- Здорово... кричить... — (іронично).
- ОТАК І ТИ РЕВТИМЕШ ЩЕ, ЯК ПАРОТЯГ!..

ШТУРМАН знизав плечима байдуже...

Знову гупання і знову жахливий крик...

СЛІДЧИЙ дужче зблід, те гупання наче віддавалося Слідчому по голові, — він дивився на стелю й здригав за кожним ударом; аж на чолі йому виступив піт, і він його витирав долонею:

- Чуєш?!... — питав грізно, але вже тремтячим голосом.
- Чую...
- Ну як?!

— Здорово кричить...

— Отак ти ревтимеш тепер, як паротяг...

ШТУРМАН зідхнув і знизав плечима байдуже...

Ще більший грюкіт і гупання і ще більший крик...

СЛІДЧИЙ зовсім зблід, не в силі опанувати нерви, забігав біля столу, спіtnілий, розкуйовджений, і не витримав — хотів геть відчинити вікно, хапнути повітря... але замість того, ще щільніше нап'яв штору А тоді, вирячивши очі на Штурмана, майже гістерично, плаксиво:

— Ч-чу-уєш?

— Чую... (іронично).

— Ну як?!. (плаксиво-люто).

— Здорово кричить... (глузливо).

— Отак... іти... ревтимеш... гад... як паротяг...

ШТУРМАН глибоко зідхнув і дивився на Слідчого пильно... і насмішкувато... Дивився, як він витирає піт, втративши панування над собою, як він тіпався, може дужче ніж той, що його б'ють там вгорі... Як він зиркав на стелю й мінився з лиця, шарпав ті нещасні папери... ШТУРМАН дивився, дивився та:

— Слідчий!.. — (так спокійно, сердечно).

— Ну? — зрадів той.

— Дозвольте слово мовити...

— Ага, надумав... Ну давай. Говори... Нарешті... — (аж посміхнувся Слідчий від раптового відпруження нервів).

Гупання на стелі тривало, але слідчий намагався не реагувати, хоч це йому й не зовсім вдавалося, — ні-ні та й здригав, зиркаючи, та обтирав чоло:

— Ну, говори...

ШТУРМАН, хвилево скривившись від незвичного поруху плеча, почав поволі, не зводячи очей із Слідчого:

— Гм... Дивлюсь я на Вас — і мені Вас жаль...

— Що ж ти, агітувати слідчого здумав? Га?

але це скоріше розгублено, аніж злісно.

—... Мені Вас жаль... Скільки Вам років? Ну

все одно... Ви — юнак, і життя Ваше ще не живе... Так, так... І мені Вас жаль... Ви думаете, що Ви є диригентом тут... А ви лише коліщатко в «Чортовому Колесі» і теж приречене Гм... Ви кажете, що я «ворог народу»... Добре... І той, на горі, — теж... Добре... Сотні нас — добре... Тисячі — теж може бути... Але сотні тисяч, але мільйони нас — НІ!! Це бо вже народ!.. НАРОД!! Ви розумієте? Мільйони нас, що отак кричать, захлинаючись власною кров'ю, і скавулять в муках, під хряскіт власних кісток, — це вже народ? НАРОД!..

І от Ви... ДИВІТЬСЯ МЕНІ В ВІЧІ! Так... Ви чалапаєте по наших суглобах кованими, тяжкими і великими не по номеру чобітьми... І ніби стираєте нас з землі... Ніби...

Але Ви ніколи не матимете щастя!.. Чуєте? Ви, коли навіть зітрете нас, однаково ніколи не матимете щастя, — ми переслідуватимемо вас все ваше життя!..

Ви от говорили про дівчину Так от:

Ви за кохаєтесь — і не матимете щастя. Ви цілуватимете її — а МИ кричатимем, кричатимем ось так!.. Ви дивитиметься її в очі — а ми скавулітимем... і ви не матимете щастя... Ви одружите — і прокленете той день: в шлюбну ніч ми обступимо ваше щастя і КРИЧАТИМЕМ, і РЕВТИМЕМ, і СКАВУЛІТИМЕМ... і ви не здібні будете оволодіти коханою... Ви будете жити з дружиною і серед ночі покидатимете ложе, утікаючи геть, утікаючи з дому переслідувані нашим криком... Ви, нарешті, матимете сина і при його народженні МИ ревтимем і кричатимемо, й стогнатимемо так, що геть зблідне і щезне радість отцівства... на все життя... Ви дивите — в очі дітей — і втікатимете геть, бо з тих очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями...

ШТУРМАН говорив, а СЛІДЧИЙ все більше й більше

приголомшений слухав... Щелепа йому тримтіла. Мав такий вираз, ніби його спіймано на найбільш інтимному, ніби розшифровано ось так його найглибшу й трагічну таємницю... А як ШТУРМАН урвав, СЛІДЧИЙ опустив очі, повів рукою по них, по чолі і запустив пальці в волосся. Гупання і крики давно вщухли, було тихо. СЛІДЧИЙ повів плечима, а тоді запитав тихо, не підводячи очей:

— Гм... Звідки... звідки Ви це... знаєте? (і зніяковів, насупився.)

ШТУРМАН зідхнув:

— Знаю... Але — ВИ НЕ ЗІТРЕТЕ НАС!.. Ні... (в цей час Слідчий, маскуючи замішання, шарпнув за шнур і відкрив штору) — Ах!.. (вхопився Штурман за очі, заморгав у сонце, засліплений, і знову закрив очі долонею)... Альбатрос!!.. І «Україна» на рейді... Вона мені сниться щоночі... І Альбатрос!.. Чуєте?!.. Ні... (зідхнув) — це вам недоступне... (і замовк. Задумливо занурився очима в сонце).

СЛІДЧИЙ розгублено тер скроні, потім тримтячою рукою дістав портсигар:

— Закурите?

ШТУРМАН покрутів головою — «Ні»...

СЛІДЧИЙ посміхнувся ніяково, іронично і тому дурнувато:

— Та я... Гм... Не вимагатиму за це від Вас свідчень... Гм... З тебе — чорта — все одно нічого не витягнеш... (і знізав плечем) — Знаю вже...

Закурив сам, глибоко затягнувся. Нарешті зідхнув і з ширим співчуттям:

— Ех, Штурмане!.. Свій ти парень, але... (зідхнув) — щож... Кришка, брат... (і розвів руками, насупився) — Справа мусить дійти і діходить до логічного кінця. Діходить, Штурмане...

ПАВЗА.

Ми що — ми є лише «коліщатка в «Чортовім колесі», це правда... І нічого вже не вдієш... Сам ви-

нен... А втім (озирнувся і потер чоло) — чорт його вже знає, хто тут винен!.. у цім... всім...
(Та тут Слідчий враз стає суворий, сухий, офіційний, оговтавшись остаточно):

Ну Програма вичерпалась! Пісня твоя проспівана, це я тобі мушу сказати. Чуеш, Штурмане?!

ШТУРМАН посміхнувся скептично. СЛІДЧИЙ глянув на нього з — під лоба:

— Так... Шкода мені тебе. Знаменитий ти хлопець, та... (раптом злісно кинув цигарку, зідхнув і, набравши номер на телефоннім диску, насупився в рурку, послухав і гостро):

— ТАК!.. ДАВАЙ!!.

Почепив рурку і став біля вікна — лицем в сито. Якусь мить дивився... А коли обернувся — його не можна було впізнати, — споважнів, обличчя зробилось непроникливе, погляд холодний, сталевий... Мов би переродився, мов би це не він, отой недавній слабонервний юнак.

8.

Відчинились двері й пропустили ЛЮДИНУ.. Згорблена, пошарпана, з руками назад вона служняно попростувала туди, де показав рукою слідчий, поставивши стілець біля столу Сам Слідчий знову сів на своє місце — в крісло:

— Сідайте...

Людина обернулась, сідаючи... Це був КОМАНДАРМ!.. Але який змінений! Мов зацькована звіринка... Сів, простягши за правилом ноги і опустивши руки...

СЛІДЧИЙ досить чемно хоч з легкою іронією:

— Можете сидіти вільно...

КОМАНДАРМ зідхнув і сів досить зручно. Намагався не дивитися в той бік, де сидів ШТУРМАН, що змучений ледве тримався на стільці і не знав, де діти йому голову — вона йому паморочилась... КОМАНДАРМ сразу впізнав Штурмана, ШТУРМАН командарма теж, й усмішка майнула йому по устах і щезла, така скептична і — вибачлива.

СЛІДЧИЙ:

— Ви курите?

КОМАНДАРМ:

— Так...

— Будь ласка... Беріть, беріть... Ну!

КОМАНДАРМ тримтячию рукою взяв з простагнутого портсигара цигарку, потім прикурив її з простягнутого сірника і жадібно затягся димом.

СЛІДЧИЙ дивлячись в папери пильно:

— Ну, от... Прізвище Ваше, ім'я і все... як слід, тут є... (Бере окремий аркуш паперу, лаштуючись нотувати) — Отже... ВІДЗНАЄТЕ ЦЮ ЛЮДИНУ?.. — показав на Штурмана.

КОМАНДАРМ тихо:

— Е... е... Так... Знаю...

— Попрошу голосніше!..

— Знаю...

— Можете назвати його правдиве прізвище?

— Здається... Матяж... Микола...

— Здається?

— Ні, ні... точно...

— Давно знаєте?

КОМАНДАРМ мнеться; Слідчий глянув на нього люто, той зів'яв і, зідхнувши:

— Так... Давно...

СЛІДЧИЙ (пише):

— Що ви можете про нього сказати?

— Та... Хто зна...

— Що-о?!.. — визвірився Слідчий. — Ви що говорили на допиті?!..

КОМАНДАРМ аж затремтів і, глянувши скоса на Штурмана, спустив очі:

— Але ж мене...

— Що-о? — иеребив Слідчий, і скривився призирливо,

і так, значуше: — Ви хочете сказати, що вас би — и — ли?!. Га?!!.

— Ні... Але...

— Отже — ви давали попередні свідчення... Я вас питаю — при тому вас били?!. — (і тримав ручку над папером, щоб нотувати).

КОМАНДАРМ — глянув і аж цигарку впустив:

— Ні... ні, ні!.. ніхто не бив...

СЛІДЧИЙ:

— Так ізапишем... (записує) — А тепер — до діла:

— ВИ підтверджуєте попередні свідчення?!

— Так... (ледве чутно).

— А саме? Повторіть!

— Він... він агітував... Він є непримирений ворог... Він називав режим — неокапіталістичним!.. Вождя — Бонапартом, а Революцію — переродженням в реакцію, неомонархізмом... Деспотією... Він прокував свою Революцію проти «контрреволюції»...

— Що розуміти під «Контрреволюцією»? Прошу точніше!

— Сучасний стан...

— Добре. І...?

— І вбачав завершення етапу... н-н-нашої Революції... розпадом Тюрми Народів... і осягненням справжньої свободи для трудящих всіх...

— Як, як? Кого «всіх»?

— Всіх націй — України, Білорусії, Грузії...

— А-г-га-а!!. Добре... Значить — Україна насамперед? ! Ха!.. Хто ж ВІН по вашому?

— Мені здається він... він...

— Ну!..

— Фашист...

— Голосніше!

— ФАШИСТ

— Чому Ви так думаете?

— Бо він... Ну... Бо він не комуніст і не капіталіст...

— Добре. А тепер будеш говорити — хто з ним у спілці. В організації себто.

КОМАНДАРМ опустив голову

СЛІДЧИЙ:

— Ну?!. Хто симпатизував йому?

КОМАНДАРМ зідхнув з мукою...

СЛІДЧИЙ постукав по столі долонею, дивлячись пильно:

— Чорт візьми!.. Ви будете говорити, чи?!

— Так... Мені здається — йому симпатизувала вся камера, а може й вся тюрма...

— Але конкретніше, конкретніше!.. Імена!!.. І то імена тих, кого ви точно вважаєте, що вони в одній з ним організації...

КОМАНДАРМ зідхнув:

— Добре... Пишіть... Той, що котрий «Директор Тракторного», і той! що «Троцкіст — бухаринець» І той, що звється Ненькало... І той, що звється Карл Маркс... Всі...

СЛІДЧИЙ записав:

— Добре... А тепер — ще раз питання: ХТО Ж ВІН по вашому?

— Думаю — фашист...

— Голосніше!

— ФАШИСТ...

— Все!.. Підпишіться.

(КОМАНДАРМ підписався)

СЛІДЧИЙ до Штурмана:

— А ви цього чоловіка знаєте?

— Знаю...

— І що ви можете сказати?

— Що ви його здоровобили!..

— А ще?

— А ще... Поганяй далі...

— Ви підтверджуєте, те що він сказав?

ШТУРМАН посміхнувся і махнув рукою мляво:

— Поганяй далі...

СЛІДЧИЙ

— Отже, Ви уперто заперечуєте?

— Ні... (зідхнув Штурман) — Я — ігнорую... Так і запишіть... Далі...

— Гм... Добре (записав)... Ідіть (це до Командарма. Довів його до дверей, взявши перед тим записку із столу... Випустив Командарма просто в руки вартовим і, глянувши на Штурмана скоса, передав їм і записку:) — От!.. І давай слідуючого...

9.

По хвилі — увійшов наступний... Це був ДИРЕКТОР ТРАКТОРНОГО...

З цим та сама процедура, але стисліша. Після запитання, чи «знаєте цю людину», запитання руба:

— Вас на попередньому допиті били?!.

ДИРЕКТОР мнеться розгублено...

СЛІДЧИЙ:

— Ну?!

— Ні...

— Так і запишемо... (записав). — Ви підтверджуєте попередні свідчення?!

— Т-так...

— Повторіть.

ДИРЕКТОР повторює майже те саме, що й Командарм...

СЛІДЧИЙ:

— Добре... А тепер — як на вашу думку; — ХТО ВІН ТАКИЙ?!

— Мені здається... він... він...

— Ну?

— Петлюрівець...

— Голосніше!

— ПЕТЛЮРІВЕЦЬ...

— Чому ви так думаете?

— Бо... бо він хоч і пролетар, а за національну революцію...

— Гаразд... (пише) А тепер скажете — ХТО з ним у спілці. Хто йому симпатизує?

— Мені здається... йому симпатизує вся камера, а може й вся тюрма...

— Стисліше! Хто саме? Прізвища тих, що іменно є в одній з ним організації!..

ДИРЕКТОР мнеться... Слідчий дивиться пильно і стукає ребром долоні по столу:

— Ви будете говорити самі, чи?

— Я буду говорити... Пишіть: — Той, що «Командарм»... Той, що добродій Ненькало... Той, що «Троцькіст — бухаринець»... І той, що звється «Карл Маркс»...

СЛІДЧИЙ (записав):

— Гаразд... І нарешті — ще раз питання вас, — ХТО ж ВІН ТАКИЙ, по вашому?

— Думаю — петлюрівець...

— Голосніш!

— ПЕТЛЮРІВЕЦЬ!..

— Розпишіться...

(розписався).

СЛІДЧИЙ до ШТУРМАНА:

— А ви знаєте цю людину?

ШТУРМАН махнув рукою:

— Знаю...

— І що ви скажете?

— Давай далі... (і махнув рукою аж наче з розпорошкою, покотивши по спинці стільця гарячу, півпритомну голову).

СЛІДЧИЙ до Директора:

— І діть — (махнув рукою до дверей).

Заклавши руки за спину, Директор вийшов. Двері сами перед ним відчинилися... за дверима прийняв Директора вартовий.

СЛІДЧИЙ зняв рурку телефона... крутнув диск...:
— ДА ВАЙ!...

10.

До кімнати увійшла інша постать... Це був ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ.

Процедура повторюється, але ще стисліше, коротше. Після запитання «чи знаєте ви цю людину» йде зразу:

— Ви підтверджуєте свої попередні свідчення?!.
Той мнеться.

— Гаразд. Почнемо з другого кінця, — ВАС БИЛИ?!

— Ні, ні... (злякано втягнув голову в плечі, зідхнув).

СЛІДЧИЙ пише:

— І ваше зідхання записати?
— Не треба... (тихо так, заломано).

СЛІДЧИЙ читає якийсь папір, ніби про себе:
— «Ну, тут те саме!...» — Ви це підтверджуєте?
Це ваші свідчення, попередні...

— Так...
— А тепер — скажіть, — ХТО ВІН по-вашому?
— По-моєму він...
— Ну!?
— Мені здається — він Анархіст...
— Як? Як?!.. Точніше...
— НАЦІОНАЛ — АНАРХІСТ
— Ви хочете сказати — махновець?
— Ще гірше... Націонал — анархіст...
— Гм... Чому ви так думаете?
— Бо він ні троцкіст, ні бухаринець і, взагалі, проти всіх...

— Добре... А тепер ви скажете, ХТО ще з ним у одній організації... Хто симпатизує... Та не мніться, ну?!. (і долонею руба по столі).

— Боюсь...
— Не бійтесь..

— Боюсь, що симпатизує ціла камера і вся тюрма, і...

— Стисліш. Хто іменно? х то іменно належить до його організації? Кого він вже завербував?

— Ну добре... Пишіть... Той, що КОМАНДАРМ... Той, що ДИРЕКТОР ТРАКТОРНОГО... Той, що НЕНЬКАЛО... І той, що зветься КАРЛ МАРКС...

— Гаразд. І нарешті — ще раз питаю: ХТО Ж ВІН по-вашому?!.

— А нархіст...

— Голосніш!

— НАЦІОНАЛ — АНАРХІСТ

— Підпишіться.

(Підписався)

СЛІДЧИЙ до Штурмана:

— А Ви цього чоловіка знаєте? Якщо тих знаєш, то цього мусиш!..

— Знаю...

— Ну, і...?

— Далі... (махнув рукою, ледве тримаючись, щоб не впасти із стільця).

СЛІДЧИЙ засміявся і не то із співчуттям, не то з лютим глумом:

— Нічого, тримайся!.. (зідхнув) — Це, БРАТ, ВСЕ ТАКІ ПРАХВОСТИ, ЩО ТОБІ ДА-АЛЕКО ДО НИХ!!.. Найбіль'ші прахвости ще впереді, побачиш їх... (до Троцкіста-бухаринця) — Ідіть... (і маєнув рукою на двері).

Той пішов. А СЛІДЧИЙ взяв рурку, гримнув у неї:

— ДА ВАЙ!!.. — і, чіпляючи рурку, покрутив головою злісно:

— От, брат, волинка!!.. А все через тебе і твою чортячу впERTІСТЬ... Все одно — один кінець!..

(і зареготовався)

— Ф-фу-у-у!.. Це дійсно «Чортове Колесо»!!.

11.

Увійшов добродій НЕНЬКАЛО... Колишній земський чиновник і дідич. Позирав з-під волохатих брів, як вовк, на слідчого і так само на ШТУРМАНА. Далебі на цього останнього з ще більшою ворожістю...

— Знаєте Ви цю людину?

— А якже... — буркнув. — Та ви його ліпше знаєте, це ж...

— Ти, діду, непащикуй... Бо я не подивлюсь!.. Твоя старість мені до лямпочки, зрозумів?

НЕНЬКАЛО знітився...

СЛІДЧИЙ:

— Говори, що питаютъ, і тільки правду   Бо чорт вас усіх розбере зрештою... Добре знаєш?

НЕНЬКАЛО:

— Добре... пізнав... Матрос...

— Ну?

— Я цих матросів ще раніш пізнав...

— І що ж ти скажеш?

— Що ж... Ракло і все... Не одного видно задушив... Не він, так його батько...

— А певно... (Слідчий замислився на хвилину) — Ти, як бачу, діду, дуже його ненавидиш... Чи не скажеш, за що саме?

НЕНЬКАЛО промовчав, невиразно знизавши плечима. Махнув рукою розпусливо і зідхнув:

— Я... Я вже сам себе ненавидю... От...

СЛІДЧИЙ:

— Ха-ха-ха!.. Це здорово... А головне — це ти правду сказав... Отак говори всю правду, що думаєш. Свідчення мусять бути правдиві і об'єктивні!.. Підтверджуєш все, що говорив раніше?

— Так... підтверджую...

— Повтори.

— Ну... Заядлий троцкіст... Маскирується... Ще й буха-

ринцем тхне... Враг на рода (блімнув очима набік) безпereчний... І несправимий... Всіх має за ніщо... Злигався з тими сіоністами і вірменами... Нащот терору видко мастак... Тільки глянути... Ух!.. (повів плечима)...

— Добре, а як ти думаєш, хто він в дійсності? Хто він? Чи він не петлюрівець часом?

НЕНЬКАЛО, сплюнувши набік, мов від навроку:

— Де-е... Гірше петлюрівця...

— А хто ж він?

НЕНЬКАЛО мнеться, а як Слідчий підігнав своїм недвозначним «ну!» — зідхнувши, розводить руками і, «здаючись»:

— Ви вимагаєте правди, що я думаю... Я думаю, що він комуніст...

СЛІДЧИЙ вражено:

— Ого-го...

НЕНЬКАЛО поправився:

— Комуніст — троцкіст...

— Аа!.. А може бухаринець?

— Все одно... Може й бухаринець — комуніст...

Зрадник.

— Отже?.. Як ти думаєш?

— Думаю, що... замаскований комуніст...

— Добре. А тепера скажи, ХТО з ним в організації? ХТО йому симпатизує?

— Ніхто не симпатизує... А організація Є... Є... А як же!..

— Хто в ній?

— Отой КАРЛ МАРКС... І той падлец КОМАНДАРМ...
І той ДИРЕКТОР Ну і ТРОЦЬКИСТ-БУХАРИНЕЦЬ...
От...

— А ти?

НЕНЬКАЛО замахав руками:

— Та БОГ з вами... То пак, що ви, ви!..

— Добре. Підпишись... (підписався). (Слідчий подивився на нього та:)

— Дурний ти, діду, як черевик... Йди... Страйвай... (до ШТУРМАНА) — А ти знаєш цього чоловіка?

— Знаю...

— Чув, що він говорив?

— Чув...

— І що скажеш на своє віправдання?

ШТУРМАН зідхнув, заплюшивши очі:

— Одшвартуй його... хай пливе собі... Йому вже небагато й так... (і тяжко зідхнув, зціпив зуби від болю) — Далі!.. О, чорт...

СЛІДЧИЙ:

— Не квапся... (до Ненькала, махнувши рукою) — Іди...

НЕНЬКАЛО вийшов. А СЛІДЧИЙ ухопив рурку, витираючи чоло:

— ДАВАЙ ОСТАННЬОГО!.. — і наставився пильно очима на Штурмана...

12.

До кімнати увійшов КАРЛ МАРКС. Так само руки за спиною, зігнутий, змочалений, як викрученая ганчірка.

— Сідай, дед!.. (подивився в папери) — Ага, це ти — Карл Маркс...

МАРКС сидів убитий, воруваючи щось губами, і не дивився на Штурмана...

СЛІДЧИЙ:

— Куриш, дед?

Маркс покрутів головою...

— Може нюхаєш?

Зідхнув і хитнув головою заперечливо...

— Ну, от ти дожив до сивого волосу, не куриш і не нюхаєш, сто років маєш, скажи, — ти знав колинебудь цю людину раніше?

МАРКС похитав головою заперечливо:

— Ні...

— А бачив щось подібне?

— Ні...

— А передбачав собі?

— (зідхнув) Ні...

— Отож... (немов ще й згорда, хвалькувато) — Це «чудо» тільки в нас могло трапитись... (читає папери) — Ну, ти підтверджуєш попередні свідчення про нього?

МАРКС низько-низько опускає голову, мовчить. Слідчий крутить рукою мармурове преспальє за ручку, як дзигу, і пильно дивиться на Маркса. МАРКС зідхнув:

— Так... підтверджую...

— А саме? Повтори основне.

— Це є загрозливе явище... Ну, Господи... Я ще не знаю точно сам, але мені здається... що це є могильщик... Ні, ні, не Ваш персонально!.. Могильщик системи... і мій також...

— Дозволь!.. А хіба система ця твоя? При чим ти?

МАРКС розвів руками й зідхнув:

— Я теж причетний...

СЛІДЧИЙ:

— Ага... Ну, гаразд. Він контрреволюціонер?

— Діялектично — ні...

— Щоти мудруєш там?!.. Ти ж твердив, що він контрреволюціонер... Га?!

— Так... Якщо «революцією» називати те, що ви заступаєте тут, — так, він контрреволюціонер...

— Ну от... Знаменито!.. Непримирений?

— Непримирений...

— Вінагітував?

— Так (опустив голову, зиркнувши на Штурмана)... своїм прикладом і... і... всім...

— Як ти думаєш, він ось — це є продукт збочення... Ухилу... Патологічне явище чи?

МАРКС заперечливо:

— Ні... Боюсь, що це є основне явище тут, тип самої субстанції в її історичному розвитку... (і розвів руками).

— Дуже мудро говориш. Скажи простіш і прямо — хто ж він по-твоєму?

— По-моєму? По-моєму — він є страшна шарада...

— Чому страшна?

МАРКС, помовчавши:

— Він є діялектичне заперечення вчорацького і сьогоднішнього...

— Ага, нігіліст??.

— Гірше...

— Анархіст?

— Гірше...

— Чорт візьми!... Скажеш ти нарешті?!

— Він (глянув на Штурмана і одвернувся, боючись зустрітися з ним поглядом) ... він є ...інкасатор по Ваших історичних векселях...

СЛІДЧИЙ безглуздо витріщив очі, подивився ними на Маркса, на Штурмана ... І зареготався.

А МАРКС прошепотів:

— «Бурревісник» Але я не можу збагнути й сприйняти тії бурі...»

СЛІДЧИЙ покрутів пальцем навколо лоба і посвистів...

А далі насупився, щось згадавши, занепокоєно знизав плечима:

— Гм... «Бу-ре-віст-ник!...» (а далі гримнув) — Ти от скажи ліпше — ХТО з ним у спілці, га?!

— Думаю, що з ним у спілці є, а як ні то буде, — і КОМАНДАРМ, і ДИРЕКТОР, і ТРОЦКІСТ, і — всі... хто лишиться живий...

— І ТИ?

МАРКС зідхнув:

— Я вже старий, та й вже не можу заперечити себе...

— Ну і ХТО ще?

— ВСІ... і — ВИ!..

— Що — о?!

МАРКС подивився в очі пильно:

— Так... Об'єктивно... Ви спродукували це яви-

ще. Ви його підсилюєте. І ви плодите його однодумців, катострофічно збільшуєте його спілку Система себто, режим... (розвів руками) — Але це позавашою волею, це результат непередбачених, фатальних протиріч... Ви не можете цьому запобігти, — це є неминучість... Ви пішаки на історичній дощі... всі... і він також... Але він ПІШАК ЗАВТРАШНЬОГО ДНЯ, а МИ (зідхнув) ПІШАКИ ВЧОРАШНЬОГО.

СЛІДЧИЙ призирливо:

— Болтай, д е д!.. Підпишись ось ліпше... Так... Іди собі...

(МАРКС вийшов)

13.

а СЛІДЧИЙ відкинувся в кріслі, поторсав чуба і зареготовався.

Злісно. Спантеличено:

— Ха-ха-ха-ха!.. Це і називається «ЧОРТОВЕ КОЛЕСО» Фу!!.. (кинув перо, почухав голову) — Чо р-р-р-рт!.. Справа не тільки не стала яснішою, а безконачно заплуталась... І її можна розплутати тільки одним ударом (зціпив оскаженіло зуби і зробив пальцем виразний рух натиску на гашетку уявного револьвера. Зідхнув і крізь зуби:) — усунути саму причину радикально, з гамузом — і баста... І к чорту подробиці, філософію, мудрування і всякі комбінації. Суть справи — є суть справи, незалежно від того, більше подробиць, чи менше, точно записано всю цю галіматью (пхнув папери) чи не точно!.. —

і наставився очима на ШТУРМАНА, примружився:

— Ну... Ось... Проти тебе посвідчило досить. Всі. І твої свідчення непотрібні вже... і не матимуть ваги... Так лише, цікаво, що ж ТИ скажеш про все це. Що їм здається — ми чули, а тобі що здається?

ШТУРМАН засміяся болісно:

— Я приречений згори, це ясно і... мені не здається

нічого... Думаю тільки, що ця комедія могла би бути коротшою... (і враз наставився очима усторч:) — Перед ким ви хочете виправдатись?!

СЛІДЧИЙ закусив губу

ШТУРМАН:

— Чи вам здається, що ви таки змусите мене закричати... і поповзти на колінях... Чи що вам здається?

СЛІДЧИЙ насупився. Холодно:

— Гм... Я слідчий і мені теж нічого не здається. Я знаю, що я мушу з тобою дати раду... і я, здається, дав уже...

ШТУРМАН засміявся; довго сміявся і нарешті видав з себе:

— А все ж таки... тільки... здається... А коли Штурман пересміявся, помалу погамовуючи останні корчі в горлі,

СЛІДЧИЙ промовив:

— А тепер... — може ти САМ скажеш ХТО Ж ТИ і ХТО твої спільники?

Мовчанинка.

— Гм.... Ну то я тобі скажу, хто ти... (упевнено розгортає якісь папери, ляпає по них рукою та:) — Ти «син Дмитрія Карамазова і Аглаї...» Так?

ШТУРМАН витріщається з великим здивуванням, а тоді береться за голову:

— У когось з нас тут — себто у ДОНОЩИКА, чи в МЕНЕ, чи у ВАС — м'яко висловлюючись, голова болить... Я не можу бути сином Дмитрія Карамазова і Аглаї тому, що я реальність, а то фікція...

СЛІДЧИЙ перебиває:

— Що — о?!. Хто фікція?!. То ДМИТРІЙ КАРАМАЗОВ і АГЛАЯ по — вашому фікція?!. Прошу повторити... То по-вашому ПАРТІЯ ВОЮВАЛА і ВОЮЄ З ФІКЦІЄЮ???. (дивиться в папери) — То може ЙХВИЛЬОВИЙ фікція?!. Чи ви часом не забули, де ви зараз знаходитесь?!

ШТУРМАН:

— Те все — не фікція, то епоха... Але... Ну, я не можу бути сином Дмитрія Карамазова й Аглаї вже хоч би тому, що Карамазов, якщо вірити Миколі Хвильовому, зустрівся з Аглєю в 1927 році. Зараз 1937-й. Отже — коли б я народився навіть в перший день їхньої зустрічі, то й тоді б я мав оце тільки 10 років...

СЛІДЧИЙ:

— Що там ти мені говориш...

ШТУРМАН:

— Крім того, — і Дмитрій Карамазов і Аглая є літературні герої, а я реальність, як і Ви... Словом, я не син літературних батьків, як ви не аксесуар літературних творів Едгара По.

СЛІДЧИЙ:

— Поговори мені!... (читає про себе) — Е-е... Тут написано — ідейним сином... ТИ ідейний син!.. Пойняв?!

ШТУРМАН мляво:

— Повторюю... Коли б я родився навіть в перший день їхньої зустрічі — я мав би всього 10 років. А я маю 27 і родився десь напередодні великої революції...

СЛІДЧИЙ:

— Якої? Лютневої чи Жовтневої?

ШТУРМАН:

— А от це інша справа. (посміхнувся) — Не пам'ятаю, бо був маленьким.

СЛІДЧИЙ визвірився:

— Ви ідейний син Аглаї!..

ШТУРМАН іронично:

— В цім стільки ж правди, як і в твердженні навпаки, тобто, що АГЛАЯ є моєю дочкою...

СЛІДЧИЙ:

— Вам тоді було 17 — років — це саме той вік, коли людина рожиться ідейно...

ШТУРМАН підкреслено резонерськи:

— Людина родиться одразу — і фізично й ідейно, — беручи в історичному аспекті... Я родився разом з моїм поколінням...

СЛІДЧИЙ запаморочений, потер лоба... Потім довго дивився на ШТУРМАНА, ніби вагаючись. І враз стріпнув чуприною:

— Ну добре... І — н-а-р-е-ш-т-і... (взяв рурку телефону і, поглядаючи з-під лоба на Штурмана, промовив у неї тихо, але виразно своє останнє «Давай»:)

— ДА ВАЙ...

ШТУРМАН помітно занепокоївся, нашорошився... А Слідчий примружив очі. А коли в коридорі зненацька почувся плач немовляти, Слідчий особливо пильно зиркнув на Штурмана... Але той не зареагував на плач, сидів, нахмуривши брови байдуже.

Плач втих. Через хвилину відчинилися двері — і «стрілок» пропустив у них ДІВЧИНУ

14.

Це була ВАЛЕНТИНА.

ШТУРМАН, змобілізувавши всі рештки силя, зціпив зуби. Обличчя йому зробилося, мов кам'яне; примружившись, дивився на Слідчого байдуже, апатично...

А ВАЛЕНТИНА пройшла до столу і стала спиною до дверей, лицем до Слідчого. Уперто не хотіла повернутися, бодай бокомстати... На руках вона тримала НЕМОВЛЯ, прикрите марлевою хустиною. Була дуже вродлива і дуже змучена, з великими синіми колами під очима...

— Сідайте, — показав Слідчий рукою на стілець.

Щоб сісти, треба було обернутись лицем до дверей, до Штурмана... ВАЛЕНТИНА стояла, не обертаючись. Вона хвилювалась... і не в силі була опанувати над собою.

СЛІДЧИЙ ехидно посміхнувся:

— Ви хвилюєтесь?!

— Ні... (прошепотіла, задихуючись) — Я дуже швидко йшла, мене дуже квапили... і на шостий поверх...

— Сідайте!.. (вже гримнув Слідчий).

ВАЛЕНТИНА враз блиснула очима, насутилась... Запанувала над собою... Гордо закинула голову і так стояла... А в ШТУРМАНА стислись кулаки і набрякли жили на шиї...

Але — нічого...

СЛІДЧИЙ:

— Гм... Далі своє? Норовиста... Ну, добре... Як Вас звати?

— Валентина...

— А прізвище?

— Там... же ж... Відомо...

— Я прошу повторити... Прізвище?!.. (а очима на ШТУРМАНА).

(Обличчя в ШТУРМАНА кам'яне, невиразне, посіріле)

СЛІДЧИЙ:

— Добре... Ви знаєте цю людину?

Покрутила головою...

— А гляньте пильно (посміхнувся), не глянувші, легко заперечувати...

ВАЛЕНТИНА враз обернулася всією постаттю і подивилась пильно-пильно, хмикнула призирливо, не пізнаючи, знизала плечима:

— Ні, не знаю!..

СЛІДЧИЙ витискав власні очі з лоба і аж водив носом, як пес, але не вловив жадного підходящого знаку, жадного поруху жадного м'язка — ані в обличчі ДІВЧИНИ, ані в ШТУРМАНА... Почухав голову:

— Гм... Так Ви не знаєте?

— Ні... Не знаю...

— А Ви — (до Штурмана) — знаєте цю ДІВЧИНУ?

ШТУРМАН покрутів головою байдуже:

— Ні... Та й — (посміхнувся) — навіщо вдавати з себе Пінкертоні?.. У вас є ліпша метода—метода,

що примушує навіть слона визнавати за родича... (глумливо) — Пустіть в дію залізну палку!

СЛІДЧИЙ хмикнув і, спустивши очі, буркнув:
— Буває так, що палка не діє... Чорт...

ШТУРМАН при тих словах здригнув і глянув на Валентину, але та вчасно одвернулась...

СЛІДЧИЙ:

— Те-е-кс... Так, кажете, не знаєте одне одного... Гм... (до Валентини) — А підійдіть ближче...
Пригляньтесь...

ВАЛЕНТИНА ступила крок, з мукою... Подивилась пильно,
так як і перше, і покрутила головою:

— Ні, не знаю...

(і ШТУРМАН не зареагував)

Тоді СЛІДЧИЙ взяв якийсь папір і, тримаючи його, довго дивився на обох, хитаючи головою... А далі труснув тим папером і промовив з несподіваною щирістю, з справжнім жалем, зідхнувши:

— Ех, ви... Ось... (і карбуючи повільно кожне слово)
— ВИ... ОБОЄ... засуджені... ДО РОЗСТРІЛУ
(і тихо, з жалем) — Може хоч тепер ви впізнаєте
одне одного?

ВАЛЕНТИНА не дослухала кінця фрази, — її наче громом ударило... Нерви її не витримали... Затремтіла... Глянула божевільно витріщеними очима на ШТУРМАНА... потім на дитину і поволі, ступнувши двічі, простягла немовля, витиснувши крізь корч з горла:

— Синочок... в тюрмі... народився...
І втратила свідомість.

ШТУРМАН шарпнувся і, підхопивши, не дав їй впасти... Він притис її разом з немовлям до себе... Метнув на слідчого поглядом повним безмежного призирства і прохрипів:

— Добрав способу...

А СЛІДЧИЙ натис гудзик електричного дзвінка на столі, до варти (що враз вскочила в двері) і зайшовся реготом:

— Ха — ха — ха — ха!..

ГТОВО!!!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

В КАМЕРІ СМЕРТНИКІВ

Звідси вони виходять в небуття. Це остання станція, за якою життєвий поїзд вже не йде нікуди, а, підступно скерований зрадливим стрілочником, нагло летить у провалля, а його пасажири несподівано й катастрофічно вибувають з цього реального на «той» уявний і ефемерний світ, якого не існує, або який існує лише в розпучливій уяві засуджених, як та єдина соломинка, за яку хапаються ті, хто вже немає нічого... А не мавши нічого — хапається за фікцію. Але блажен хто вірить.

Нині через цю станцію великими масами переходять ті, що не вірять «ні в чих ні в дих»... Вони дотлівають тут серцем, спалюють рештки своїх вогнів — нездійснених мрій, надій і сподівань, — б'ючись в агонії... І так вимаршовують в смерть... Несуть з собою таємницю в могилу в могилу, якої ніхто ніколи не бачитиме, яка теж буде таємницею...

Тут вони говорять останні слова і думають останні думи... Найширіші слова і найширіші думи, нікому не звірені і ніким навіть не підслухані. Слова, думи і прагнення без фальшу і лицемір'я, без фарисейства, без пози. І ніхто про те не знає і не взна...

Багато, мільйони їх так пішло з життя і перед смертю нікому їм було тих дум звірити, — вони вмерли разом з тілом.

Іноді коридорний наглядач підслухає крізь двері уривки скупих фраз і вичитає в очах крізь поволоку божевілля, уривки тих дум... Але це вже навіть не для того, щоб доложити начальству, а так, за професійною звичкою... Він підслухає і підглядить, але вже, коли б навіть і хотів, — не зможе зліпити ті череп'я докупи й уявити цілість... Думки цілого покоління, силою викреслюваного з життя...

Камера смертників...

Тут люди підводять найширіші підсумки, тут вони раптом

прозрівають, хоч уже й пізно; тут вони нагло пізнають істину і одно одного, але вже марно, тут вони, мов би в сповіді перед смертю, розкривають серце, але що ж... Тут проходить останній і найбільший іспит сила людського духу, глибина переконань, віра, дружба... І це, може, єдине місце, де люди говорять широко... Бо це остання життєвого станція взагалі, а в цій тюрмі, розгалуженій на тисячі точок і філій, ще й остання ланка страшного «великого Конвеєра» — конвеєра цинізму, тортур і наруги...

Місце, де приречені хапають трохи повітря перед смертю...

1.

ШТУРМАНОВІ доля прирекла в супутники добродія НЕНЬКАЛА, — ненавидячого і терпкого навіть перед смертю, жовчного і пlessкатого, як витертий шаг, — витертий і по-зеленілий...

КОМАНДАРМ, КАРЛ МАРКС, ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ і дід ЧУМАК — мали йти на «той світ» в четвірку

ВАЛЕНТИНА лаштувалась в дорогу з синочком, а з нею ДРУЖИНА Командарма — сива, гордочола, мовчазна жінка, що стала на тернистий шлях «по делу мужа»...

Всі вони сиділи б одному коридорі, але в трьох окремих, сумежних камерах. Сиділи поруч, та нічого не знали про те, розділені суворим муром і ще суворішим наглядом... А найбільше розділені подихом смерти, що десь безперервно віяла над ними крилом, не відступаючи ні на хвилину, змушуючи забути про все, відкриваючи їм широко-широко очі, задивлені в безвість, нашорошуючи їм вуха, наставлені до найменшого шарудіння.

Коли б зняти зовнішню стіну і заглянути у них — в ті три келії, овіяні подихом жаху!.. Дивись, Світе!.. Їх тисячі, сотні тисяч ось домовин... А в них тіні людей, про яких ти нічого не знаєш і ніколи-ніколи не знатимеш...

2.

КАРЛ МАРКС змучений спить на голім помості-ліжку горілиць... Коло нього скраєчку сидить КОМАНДАРМ, обхопивши коліна... ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ забився в куток, гриз свої пальці, маніякальним зором блукав, як зацькований вовк, гостро шарпав головою на найменший шелест... А дід ЧУМАК, звісивши вуса, (неголена борода їжаком), «ремонтував» пальцем зовсім уже подертий опорок і хмурив брови, і позирав із співчуттям на своїх співкамерників...

В середній камері: ШТУРМАН ходив розміреним кроком вздовж камери — од дверей до стіни, од стіни до дверей, — склавши руки на ший. І так само вздовш камери бігав добродій НЕНЬКАЛО, зворотнім маршрутом; шарпався, ходив нерівною нервовою ходою, — при зустрічі з ШТУРМАНОМ стріляв йому під ноги очима...

А в камері зліва: притиснувшись до дверей, стояла ВАЛЕНТИНА з дитям і тоскно дивилася просто себе нерухомими, великими своїми очима... Край ліжка сиділа сива ДРУЖИНА КОМАНДАРМА, безнадійно опустивши руки...

ДРУЖИНА КОМАНДАРМА, мліючи, про себе:

— Боже, Боже... Тридцять шостий день... (з жахом) — в камері... смертників... Вже тридцять шостий... (зідхнула глибоко-глибоко і покрутила головою)... Скільки ж... Скільки ж можка!?

Десь на Кремлівській вежі загреміли куранти... Десь з-за мурів, через гучномовець на площі столиці, добуваючись в це капище смерти, транслювані через радіостанцію, «Комінтерн», вони б'ють дванадцяту годину...

Все на мить принишкло, тоскно завмерло...

Гримить «ІНТЕРНАЦІОНАЛ»... Десь здалеку-здалеку, мельодійними акордами вдирається з волі в цю могилу й вібрує в тишині...

КОМАНДРМ, скопивши крізь маріння мотив, задумано чіпляє на мелодію слова, наспівує про себе:

— «Вставай, проклятьєм заклейм'онний»!..

Наспівус. Дивиться на МАРКСА і надає словам гіркогозвучання, повторюючи:

— «Вставай, проклятьєм заклеймьонний!!..»

МАРКС ворується у сні, глибоко-глибоко зідхає...

ШТУРМАН стойть і слухає, дивлячись десь у діру вікна, звідки долітають звуки, й теж зідхає, роздимаючи ніздрі... а НЕНЬКАЛО зірвався від тих звуків і ще швидше заходив, з ще більшим роздратованням, мнучи собі нервовими руками груди...

КАРЛ МАРКС звівся, як лунатик і маніякальним зором наставився в ніщо ще й рот розкрив, ловлячи очима й ротом звуки з повітря...

— «Вставай, проклятьєм заклеймьонний!..» — пояснив КОМАНДАРМ.

МАРКС провів очима, пробігся, а потім став посеред камери, розчепірившись весь — очима й ногами, — стойть, погайдується заглиблений в себе, заглиблений в стелю, заглиблений в потрясаюче безглуздя ситуації...

— Тридцять сьомий пішов... — послухавши «Інтернаціонал» сконстатувала дружина КОМАНДАРМА тоскно, перелякано...

ВАЛЕНТИНА бавить дитину скорбою посмішкою, гойдає її, тихенкоходить по камері; зупинилась біля товаришки, що простягає до дитини руки, та:

— Скажіть же мені нарешті, хто ви?

Озирнулась ДРУЖИНА КОМАНДАРМА, пошепки:

— Я — дружина Командарма, сестро... (і повівши очима за юною матір'ю з дитям, що пішла собі по камері, заломила руки шепчуши про себе:) — «Милосердя... Це є верх милосердя — дозволити матері тримати дитя перед смертю... (подавила гістеричний сміх)

ВАЛЕНТИНА не чула. Вона зупинилась, послухала коло дверей і рвучко обернулась до жінки:

— Скажіть!.. нас (глянула на дитя) ... нас розстрілють обох?!

— Та що Ви, Бог з Вами!!.. (і з мукою скилила голову набік) Та ніхто нас не розстріляє... Що це Ви!?.

ВАЛЕНТИНА заломила брови:

— Я знаю... Мені дозволили мати дитину при собі... (сміється) — Це є «пролетарська великодушність»... Поступка «революційної законності»...

ДРУЖИНА КОМАНДАРМА:

— Та ні... ні... (без віри в слова) — Вас звільнять... Звільнять... (та й закрила лице руками, а плечі їй заходили ходором).

ВАЛЕНТИНА до дитини, голублячи її голосом:

— Нас... ви — ри — ва — ють... з корінем... «Виполюють чортополох»... Ха-ха-ха!.. Як сказав Вишинський!.. —

і притисла дитину до грудей, і поточилась... Змучена сіла на ліжко... І нахмурилась, заломивши брови...

ДРУЖИНА ж КОМАНДАРМА дивилася на неї збоку, а в очах — безодня жаху

МАРКС шепоче десь вгору, мов у сні, розв'язуючи тяжку шараду:

— Га!.. Цього не може бути... (цитує з пам'яті) — «Диктатура пролетаріяту — це є засіб Революції проти клясового ворога» — раз!.. «Пролетаріят не має Вітчизни» — два!.. А через те...

— Три!.. — сказав КОМАНДАРМ злісно, дивлячись на Маркса запаленими очима; і відчужено: — Коли Ти не маєш Вітчизни — то й умирай тут... на «нашій не своїй» землі...

МАРКС здивувався, а далі, мов на хресті мліючи:

— Але ж за що?!.. за що?!

КОМАНДАРМ саркастично, уривчасто:

— За Маніфест... За «Світову революцію»!.. За Царя Івана Грозного!.. За!.. За!.. (заломив безтямно руки й крізь зуби:) — О, Аве, Цезар!.. Га!.. Га!!.. (злісно, гістерично засміявся, а тоді враз зів'яв і з трагічною

експресією:) — Ах, ШТУРМАН, ШТУРМАН! (зідхнув з безмежним жалем, з тugoю, з каяттям, з сарказмом, з побожністю) —

— Ах, Штурман!.. Штурман...

І віддалось луною в зідханні МАРКСА трагічно?

— Штурман...

а ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ маніякально, гістерично захихкотів, а тоді зашепотів гаряче, мов божевільний, перші слова з маніфесту:

— «Прірзрак... Бродить...» - г-га-га!..

МАРКС обернувся до нього й дивився, мацаючи голову... ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ кінець фрази утопив у кихкотінні. За ним почав нервово сміятись КОМАНДАРМ... А тоді й МАРКС... Вони втрьох сміялися моторошно, впівголоса, без гримас, самим звуком...

ДІД ЧУМАК оглянув їх, встав і, притримуючи штани рукою там, де мав бути гапличок або гудзик, підійшов до дверей. Постукав, позираючи на своїх сокамерників. Покликав у глухі двері:

— О-д-д-е-л-ь-о-н-н-и-й!..

Павза.

— О-д-д-д-е-л-ь-о-н-н-и-й!!!

3.

Відчинилася «кормушка» і в неї заглянуло байдуже, тупе обличчя ВАРТОВОГО з запухлими очима:

— Чого товчеш!? Ну?!

ДІД ЧУМАК благально, найщирішим голосом:

— Оддільонний!.. Дайте голку...

— Навіщо тобі голка? (злісно).

— Гудзик ось прийти...

НАГЛЯДАЧ визвірився:

— «Гудзік... Гудзік...» Завтра здихати, а він...
(хряпнув) «кормушкою».

ДІД ЧУМАК почухав голову, подивився на штани, по-

дивився на своїх товаришів примурженими очима і... пішов на своє місце. Товариши никли над своїми думами.

4.

— Так... — сказав ШТУРМАН спокійно, продовжуючи обірвану «Інтернаціоналом» розмову. Це «так» він сказав, вгамовуючи гнів, зупинився біля дверей і дивився на товариша по-камері. Стояв, упершись ногами в підлогу, мов у чардак корабля.

— Та-а-к... — із зненавистю фуркнув НЕНЬКАЛО і наїжачений, як до скоку, зупинився з протилежного боку; з-під волохатих брів дивився очима, повними безмежної зненависті на ШТУРМАНА. — Так... так... — і визвірився самими очима...

ШТУРМАН з сумним докором:

— Всі думали, що вислужаться на мені і врятаються... І Ви теж... Ех, Ви!.. Ще ж вас і на палю не саджали, а ви... «Козарлюга» Ви!..

НЕНЬКАЛО пирснув:

— А що я маю... Жаліти?.. Кого жаліти?.. Зрадника Неньки?

ШТУРМАН:

— Виправдався... Де ж твій «бунчук» і де твоя «булава», і хто ти, запорожцю ти кооперативний!? I де твоя «Ненька», га, отакого от?

Запінився, затремтів, ощерився НЕНЬКАЛО, задихався від люті і не в силі був слова промовити. А ШТУРМАН стояв заглиблений в собі, зідхнув роздумливо і промовив з гіркою іронією:

— Так, кажеш, «Ненька»? I це ти в ім'я неї такий...

НЕНЬКАЛО враз аж підскочив:

— Так! Ненька!.. Ненька!!.. (задихався від злости) — Не плюгав святого імені... Ти!.. Чуєш?!.. Не торкай її своїм поганим языком... післанець Анцихриста...

ШТУРМАН іронично:

— «Ненька»... (і враз ступнув два кроки, вибухнувши гнівом, аж суперник позадкував, а Штурман викарбував) — Слухай, старцю ти, злидню душевний!.. Замри і слухай, як завмирав там... (показав очима ңагору. Ненькало злякано знітився, а Штурман стояв перед ним, — груди йому ходили, як ковальський міх, він дивився в саму душу. Ненькало не витримав того погляду, одвів очі й опустив голову, а Штурман викарбував:) —

— Нема!.. Ти чуєш? нема... «Ненька ваша, споджена вашим ледачим розумом фікція, вмерла давно!.. нема... А Є (гордо) — Є НАША МАТИ!..

НЕНЬКАЛО відскочив, затіпався, забігав, заскімлив, мов би його била пропасниця:

— Повія... Повія твоя «мати»!.. Твоя мати така, як і ти!.. (перекривляє) — «Вмерла»... А недіждеш!.. Ненька не вмерла і не вмре!.. Ви її, ледачі, тягнете до смерти... Каїни... Яничари... Га!!.. Але не вам, запроданці, доканати сироту... Ми... Ми...

ШТУРМАН:

— Чого ж ти не заступав І ТАМ.? (показав очима на гору й зідхнув:) — Ех, ви, ледачі матнепоклонники!.. «Лицарі абсурду»... (гірко) — Століття пройшли відтоді, як плавали ваші романтичні байдаки з «оселедцями», вже кораблі стоять на сонячнім рейді... стоять і чекають, щоб нащадки в бушлатах прийшли й підняли якоря... А ви — наче обпилися дурману й марите сп'яну під чумацькою мазницею:... «Вітер віє-повіває... Козаченъко конем грає. ... Пугач на могилі... I оттакий от «козарлюга» кус зозулею, тужить-ридає... Б'ють пороги, нема Січі, очерети...» — Тьху ти, як гливка лемішка, все це заліплює горло, зліплює крила... А ворог...

НЕНЬКАЛО ощерився, дивиться з-під лоба; мов кіт, приготувався до скоку...

ШТУРМАН:

— А ворога охристили «Анцихристом» і вклякнули перед ним, про «страшний суд» нявкаєте... У, «німії, подлії раби!.. «Герої» вимахувати кадилом та показувати «запорізьку дулю» в запічку... (відсапнувся) — Ех, ви осуга малоросійська!.. «Мрії» ваші куці, як і ви самі: ... шматочок стрічки, вишня під тином, степ з «татарвою» і штани з матнею... Байдаки... Бунчуки... Ну, а далі? Все те порохом припало... Чуєте? I її не було такої Неньки, це самі вигадали по міщанських запічках... Не було і немає! Фікція!!.

НЕНЬКАЛО:

— Будь ти проклятий!!.. Диявол... Диявол... (христиться, а далі аж тупотить) — Революції вигадали!.. Стоптали, розп'яли ще й глумляться... Ни, брат, €!.. €!.. €!.. I буде!.. По вас вітри попел рознесуть, а вона є!.. Чуєш??.

ШТУРМАН вражений силою переконань, з раптовим зворушенням:

— Гм... Ми ніколи-ніколи не зрозуміємо одно одногого... (потер чоло)... Ну гаразд. Розкажи тоді мені про неї...

НЕНЬКАЛО із слізами на очах заломлює руки:

— О, Боже... За що ти караєш так? Отак людей покручені!.. (дивиться на Штурмана і майже з пророчим патосом) — Оновиться земля... Оновиться... Щезне все, яко дим... I тільки тирса шелестітиме про минуле лихоліття... I знов, як колись, заголубіють могили, оновиться Січ-Мати... Зариплять мажі, з щасливими господарями по вільних степах мандруючи до щасливої оселі в гаю... Встануть гетьмани, й блісне булава... I військо заграє, як море... Підуть байдаки, ге-ей!.. Кари ляхам, кари... I нарешті усміхнеться «заплакана мати»...

ШТУРМАН посміхається задумливо:

— Усміхнеться... Це правда... Але не так, як ти думаєш, діду

НЕНЬКАЛО:

— І земля оновиться...

ШТУРМАН задумливо:

— І земля оновиться... І земля оновиться... але не так... тай не сама (дивиться на свій м'язистий кулак і тормосить стрижене волосся на голові)... Ех, ви, мрійники... Тирса... Могили... Мажі... (стоїть задумливо) — Ни, брат... (стріпнув головою) — Поїзди землею!.. і літаки горою!! Дівчина на автостраді із швидкістю 400 кілометрів поспішає через чортову вашу тирсу, як вітер, до милого в гості до велетенського порту А в порту на рейді могутні кораблі сяють на сонці... І мілий вирушає в далеке плавання, в океани широкі, і тулиль мальви до серця, дівчину забирає, а матері авіолиста пише...

А по степах — тирсу чорти вхопили... І могили не сумують, а пшеницями золотіють... І не мажі риплять шляхами, а веселі діти мчать вельомашинами по дорогах ясних, блискучих... І ревуть машини, а на них військо — не військо, — нащадки гречкосіїв — трактористи й комбайнери на сонці грають — в похід степами рушають...

І такі ж діти чумацькі в містах великих, в селах ясних, на заводах і руднях руками своїми порядкують, розумом господарюють... Ось вони — на танках їдуть... На літаках гудуть... Кораблями моря обплівають... По шляхах маршують... Аж земля дуднить, оновлена земля, діду!..

А на великих аеродромах срібні літаки колесами іскри крешуть, кругом забігають... — то наші туристи — школярі з кругосвітніх екскурсій повертають...

А мати мичку не миче, очей не сліпить, сльо-

зами не сходить, — од сина листа читає і онучата бавить...

МАТИ...

ТО НАША МАТИ!.. Чуєш?

Україна, діду!..

НЕНЬКАЛО регочеться саркастично:

— А моя хата!.. Деж буде моя хата?!. (вибухає обуренням) Большевизм!!.. До чорта!!.. Знаєм!.. Хаха!!.. Цього ніколи не буде...

— Буде, діду!

— Не буде, не буде!.. Будь ти проклятий!..

— Добре... Але буде!..

— Не буде... не буде... (Ненькало заткнув вуха, перелякано застогнав): Ох... А як же ж... моя... земелька-а?

ШТУРМАН засвистів:

— Я не агроном, діду... Я моряк.

— Будь же ти проклятий... Яничар... Я вмру за ідею, за свою землю, за свою Неньку, а ти... ти... Безбатченко!.. Зрадник... Запроданець!!.

ШТУРМАН спалахнув:

— Ах, ти ж... (ступнув до діда, той забився в кут) — Га!.. Так ти он як!..

5.

В цей час відкрилася «кормушка», в неї просунулась РУКА з вузликом і ГОЛОВА НАГЛЯДАЧА, але не того брутального, а того, що читав «Капітал». Великі сумні його очі глянули на ШТУРМАНА і підкликали до себе поглядом... РУКА вручила вузлика...

— Спорожніть... Передача... — промовив Наглядач.

ШТУРМАН приголомшений взяв передачу і тримтячими руками розв'язав вузли, швидко виклав усе на край ліжка: — хлібину, кілька грушок, кілька яблук... Подивився на хустину, поцілував і вернув.

НАГЛЯДАЧ подивився якусь мить пильно... і закрив «кормушку».

відкрив «кормушку» в сумежну — жіночу — камеру, подивився, подивився пильно... і промовив підкреслено су-воро, а очі йому підозріло замерехтили, наче запливли сльозами:

— Лягайте спать...

(і закрив «кормушку»)

А ШТУРМАН сів на край ліжка. Дивився великими очима на передачу і ворував губами зворушений... Брав яблука, грушки, — обдивлявся їх і шепотів:

— Від матері... Мати... Мати... Це — мати...

Дивився тоскно по камері і знову на грушки... Навіть не помічав Ненькала, що, вискочивши з кута, іскрив очима, ходив стороною розюшений, згорблений, з ненавистю... ШТУРМАН поклав грушки до яблук і схилив голову на груди, тяжко зідхнув і сидів пригнічений... Його вивело з забуття стукання в стіну, далеке, ледве чутне...

То ВАЛЕНТИНА. Вона з нудьгою оглянула камеру, підійшла до стіни справа — постукала щиколотками, послухала... Мовчанка. Підійшла до стіни зліва — постукала... Раз... У друге...

Як в могилі... Відчай...

Знову підійшла до стіни справа — постукала... Мовчанка Знову до стіни зліва...

ШТУРМАН нашорошився... Підпovз по ліжку до стіни і застукотів щиколотками дрібно, швидко... — Послухав — озвалось!.. ШТУРМАН застукотів гарячково сигнал «Увага» і почав вибивати за т. зв. «П'ятихвосткою» запитання «Хто?...»

— Хто? — повторив устами сам до себе.

ВАЛЕНТИНА відповіла...

і та відповідь наче громом ударила ШТУРМАНА. Він вибив крізь товстий, мертвий мур своє ім'я...

І так само, мов би риба викинена з води, забилась ВАЛЕНТИНА по той бік муру Схопила пальці в уста, щоб не закричати дико...

А ШТУРМАН товк щиколотками в стіну і прикладав вухо... А тоді схопився за голову з одчаем:

— Валентина... З дитям... Вона з дитям!.. О, прокляття...

Дико озирнувся по камері... На передачу... Враз безтязмно згріб грушки й яблука, і хліб — і все те притис до грудей, тикав у стіну... «Люба... Чуєш? Від матері... це від матері...» — жалібно так. А далі кинув усе геть, аж воно розкотилось по підлозі, і впав лицем на ліжко, дико застогнав, як зацькований, смертельно поранений звір...

Через деякий час звівся, тиняючись, і вийшов на середину камери. Став перед НЕНЬКАЛОМ, заступивши дорогу. Дивився на нього великими очима, повними безмежного трагізму і помалу прохрипів зміненим голосом:

— Слухай, батьку (павза) — Завтра нас поведуть на розстріл... обох... Га... Нащо ж ми... (і махнув рукою, зідхнув тяжко, пригноблено)... Ти підеш умирати за Україну з тирсою... Добре... Ну, а я? Га? А я хіба за себе піду? Га? Вкинуть нас у одну яму... — і не договорив, одвернувся.

НЕНЬКАЛО похнюпився, стояв наче водою крижаною облитий. Дивився в дебелу спину ШТУРМАНА і — руки у нього тремтіли...

КОМАНДАРМ, що сидів, мов заворожений, обхопивши коліна й зідхав про себе, — зідхнув уголос з нудьгою, з каяттям, з жалем:

— Ах, Штурман, Штурман!..

МАРКС:

— А?.. Де Штурман?!.

КОМАНДАРМ:

— ... Він мав рацио...

МАРКС схиляє голову:

— А... Так, так... Що ж... (шарпнувся) — І світ не знає... Умру я... Я вже вмер... А світ не знає... І не знатиме.

ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ:

— Ха-ха-ха-ха... Розколовся... Весь світ розколовся на «великому конвеєрі»!.. Ха-ха!.. А його ще небили!.. (саркастично) — О, Аве, Цезар!!.. (закриває лице руками).

МАРКС дивиться на Троцкіста-бухаринця з надією:

— А може б... (заводить очі під лоба і складає руки, як на молитву) — Цезар... (зідхає) — О, Цезар!.. Якщо ти... (і крутить головою) — Ні... Ні-ні!.. ні...

КОМАНДАРМ і ТРОЦКІСТ сміються...

МАРКС:

— Чортове Колесо!.. Діялектично не передбачено... Апокаліптично віправдане...

КОМАНДАРМ і ТРОЦКІСТ сміються... МАРКС теж починає сміятись спазматично...

ДІД ЧУМАК встає і підходить до дверей і, тримаючи штани рукою, гукає в двері, стукає:

— Оддєльонний!!.. Оддєльонний!..

6.

Відкривається «кормушка» і просувається обличчя нового наглядача, того, що читав «Капітал». Він дивиться на діда й питає журно:

— Що, дідусю?

— Дайте голку...

— Нащо Вам голка, дідусю?

— Гудзика пришию, ось (показує на штани) ...

НАГЛЯДАЧ зідхнув смутно:

— Не треба вже... (і махнув рукою) На тім світі...

ДІД ЧУМАК гаряче, з широю розпukoю:

— Та ви ж гляньте, який шкандал виходить, га!..

— Ну?

— Та я ж голова колгоспу імени Сталіна...

— Ну?

— Ну, от вмру я і вмре Сталін... І покличуть нас до Бога... Так, що ж Ви думаете, як же ж я?? Як же Я перед Богом і перед Сталіном — штани в руках тримати буду, га!?.

НАГЛЯДАЧ, посміхнувшись, закриває «кормушку»...

А Дід ЧУМАК стоїть перед дверима й хитає головою...

7.

Тюрма впада в трагічну мовчанку, в нашорошене очікування, передсмертну млость...

І ось...

Це сталось несподівано...

ШТУРМАН тримав хлібину, сидячи біля стіни, упершись в стіну плечем, а в хлібину очима. Він її пестив. Щось шепотів до неї... Він розмовляв з матір'ю. А потім переломив... З хлібини стирчала газета...

І в цей саме час піднявся стук по всій тюрмі... Так наче клюйдерева тукали десь... Ні, то в стінах манюнькі гноми тукали молоточками...

І припадали арештанти до стін — приймали й передавали телеграми... Новина йшла блискавкою через найтовщі мури...

— Га!.. Що-о!? — схопився МАРКС і засміявся... І засміявся КОМАНДАРМ і ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ... Вони цілувалися, обіймалися... шаліли...

— НЕМА!! ЕЖОВА НЕМА!! Живі... живі... житимем!! Хай живе Революція!! Хай живе... — і обіймалися, дуріли...

МАРКС розгубився:

— Значить... Значить...

КОМАНДАРМ:

— Значить... Все в порядку Аве, Цезар!..

І ДРУЖИНА КОМАНДАРМА, схопившись від стіни, де слухала телеграму-стукіт, кинулась ВАЛЕНТИНІ на шию:

— Люба моя!.. Сестро моя!!.. Знято... Є ЖОВА ЗНЯТО!!.. Ми врятовані!.. — і цілуvala її, ціluvala дитя... І сміялась з сльозами на очах... — Все піде по-новому На перегляд!.. Є правда!.. Я ж казала... Я ж казала...

— Я ж казав!.. Ага... Я ж казав!.. — кричав КОМАНДАРМ, одурівши від радості, вернувши втрачену надію. — Ні таки... Ф-фу-у Хай живе Революція!.. Хай живе...

ТРОЦКІСТ-БУХАРИНЕЦЬ:

— Справи йдуть на перегляд!.. Ура!.. Житиму!.. А ве, Цезар... (і стрибав і бив себе в груди в нестямі) — Каюсь!.. У всіх гріхах каюсь... Розколююсь!!.. Ось моя голова!!.

КОМАНДАРМ теж патетично:

— Ось моя!..

МАРКС, посміхаючись з воскреслою надією, з вірою:

— З начить!.. З начить?

— З начить — чотири!.. — Все добре, Учите-лю!!.. (це КОМАНДАРМ).

Лише ДІД ЧУМАК дивився і посміхався скептично, тримаючи руками штани...

А в середній камері стояв ШТУРМАН...

Він розгорнув газету.. Прочитав впівголоса:

— «ПРОМОВА НА 16-му ПАРТЗІЗДІ...» Гм... Є ЖОВА знято... Гм... — читав, читав та:

— Паскудство!.. Паскудство!.. — (геть кинув газету додолу ще й піддав ногою). — Хм... Паскудна ганчірка!..

Припав до стіни — слухав радісний стук і хмурився...

Газету підхопив НЕНЬКАЛО. Він впився в неї очима... Читав... Читав... А тоді заморгав очима і аж присів, розкарячившись посеред камери, приголомшений, зрадлій... Шепотів:

— «Сам... Сам Сталін сказав... На Шістнадцятімоце з'їзді!..»

Не ймучи віри очам, знову впився ними в газету і тримтячим від хвилювання голосом прочитав-процитував:

— «ВОРОГИ НАРОДУ ПРОЛІЗЛИ В АПАРАТ НКВД і ПЕРЕБИЛИ... ЧЕСНИХ... ПАРТІЙНИХ і... БЕЗПАРТІЙНИХ БОЛЬШЕВИКІВ...» Хо-о-о!..

Озирнувся кругом, озирнувся на себе — і раптом ошалів від буйного нападу радости:

— Бож-ж-же мій... Га!... Та ж це... Га!.. Житиму!!. Правда! Є Правда!!. Ох, ти, Боже мій... Ох, ти, ти, Боже мій!.. — забігав.

І раптом розхристаний став посеред камери, та й вдарив себе в груди, роздер сорочку, віддаючи комусь душу і серце, видихнув гаряче з шаленою, радісною самопожертвою:

— Я... Я... Я ЧЕСНИЙ БЕЗПАРТІЙНИЙ БОЛЬШЕВИК!!.

ШТУРМАН подивився на нього мовчки... Ненькало аж підскочив і засичав...

НЕНЬКАЛО:

— А — а... Не подобається?!. Ха-ха-ха!.. Знаєм... Знаєм... (цілавав газету і бігав по камері) — Ногами? Ногами бити? Ух, ти!.. Скажу!.. Про все скажу Ух, ти!.. Я БЕЗПАРТІЙНИЙ БОЛЬШЕВИК!!.

ШТУРМАН не чув... Відслонившись від стіни, дивився мов би крізь неї, туди, де була друга половина його серця, шепотів: —

— «Нехай... нехай потішиться...» (посміхнувся гірко, покрутив головою). Тільки ж... Справа не в Єжові, ні... Мурин зробив своє діло — мурин може йти геть!.. Система лишилась... От...

8.

I, мов би на підтвердження його слів, загрюкали «кормушки», відкриваючись по черзі, а чемний вартовий з печальними очима кидав у кожну камеру тривожне, пошепки:

- Зберіться з речами! (закрив).
- Зберіться з речами! (закрив).
- Зберіться з речами! (закрив).

9.

Люди завмерли, спаралізовані...
а ДІД ЧУМАК, тримаючи штани в руках, оглянув з-під во-
лохатих брів камеру та сердито, на повен голос:

— Оддільонний!!.. Дайте голку-у!!..

10.

На цей раз на дідів голос відчинилися двері... В дверях став черговий КОРПУСУ (відомий з другого розділу) і ще ОДИН. — в білому халаті й з машинкою для стриження... З-під халата визирає військовий однострій. Цей, останній, увійшов у камеру:

— Хто тут^{*} КАРЛ МАРКС? (вглядів) — Ага!..
Сідай тут, дед!..

I поки черговий стояв у дверях, ТОЙ, ЩО В ХАЛАТИ, всадовив Карла Маркса посеред камери на поданий з коридору табурет... А потім, поклацавши машинкою в повітрі, урочисто обстриг йому спершу шевелюру...

А потім бороду...

Борода й шевелюра впали на підлогу й лежали хвилями, а КАРЛ МАРКС кліпав очима, зморщений, жалюгідний, розчавлений, — розстрижений...

— Баста! — сказав той, ЩО В ХАЛАТИ, продмухав ма-

шинку, взяв табурет і вийшов. В дверях вони оглянулись удвох з черговим і зареготались...

— Підеш на етап, дед... — промовив черговий і закрив двері, утявиши тим сміх.

11.

Всі приголомшені...

— «Це напевно перед розстрілом...»

КАРЛ МАРКС, сидів і дивився на свої утяті клейноди, що ключам валялись на них решта, завмерши.

— От тобі... й «зняли Єжова»... — прошепотів КОМАНДАРМ розчавлений.

12.

Знову заклацали «кормушки» — відкрилися у всіх камерах одразу...

НАГЛЯДАЧ і ЧЕРГОВИЙ, і ІЩЕ ХТОСЬ там — підкликали кожного до віконечка «кормушки» і тикали кожному окремий папірець...

— «Помилування... — прогудів хтось в коридорі глухо, глузливо.

— Прочитай.... розпишись...

— Прочитай... розпишись...

— Прочитай... розпишись...

Всі прочитали і всі розписались... І всіх наче хто оглушив довбнею...

13.

Вже й «кормушки» закрилися, а вони стояли розлятивши роти, по всім коридорі далебі так...

Одна лише ВАЛЕНТИНА плакала, притискаючи дитя до грудей...

— «На повільну смерть...» — наче зідхнула сама тюрма.

— Двадцять п'ять років каторги... — промовив КОМАНДАРМ і заридав нагло...

— Двадцять п'ять років!?. — зрадів НЕНЬКАЛО.
— Ну, от...

— Двадцять п'ять років!?. — прошепотіла ДРУЖИНА КОМАНДАРМА і схопилась руками за горло, ії душили корчі...

— Двадцять п'ять років!?. Ага — а!.. промовила ВАЛЕНТИНА люто і рвучко тулила дитя до грудей. — Ох... Ну, добре... Синочку, добре... Добре!?. — і гірко плакала.

Двадцять п'ять... — понуро промовив ШТУРМАН. Він стояв посеред камери і, примруживши очі та стиснувши щелепи, дивився десь геть поза мур, аж геть поза ті 25 років. Закам'янів.

— Оддільонний!?. — вигукнув дід ЧУМАК і зідхнув іронично: — Не треба голки...

14.

Залунала глуха команда десь в коридорі:
— По одному на етап... виходь!?.
Забряжчали замки. Загриміли засови... Здригнули всі двері, помалу-помалу відхиляючись...
— «НА ПОВІЛЬНУ СМЕРТЬ!..» — сказав невідомо хто, як сама думка.

— Ех, Штурман, Штурман!?. — зойкнув КОМАНДАРМ.

А КАРЛ МАРКС, відсахуючись від дверей, повторив, як луна:

— «... Штурман... Штурман!..» — безнадійно, жалісно, наче кликав на допомогу хрипким голосом.

Всі обернулись до дверей, відсахуючись, ні, вагаючись зробити перший страшний крок... Всі обернулись до дверей...

Лише ВАЛИНТИНА не зрушила з місця:

— Може ж ти житимеш... Може ж ти житимеш... — в нестямі тулила дитя до грудей, цілувала його та й билась, мов чайка:

— Може ж... ти... житимеш...

А в середній камері

ШТУРМАН

підняв мозолясті п'ястуки, стиснувши їх до хрусту, і потряс ними шалено, погрозливо, закинувши голову в стелю, в саме небо, до цілого світу, злорадно:

— А-а-а... Ну то ми ще по-ди-ви-мось...

РОЗДІЛ ОСТАНІЙ.

1.

Глуна ніч... Над тюремним подвір'ям нависла темрява, і шарпає темряву всюдиссий радіомовник:

— Галльо! Галльо!..

Говорить радіостанція «Комінтерн»...

Слухайте улюблену пісню вождя... з часів засланняй каторги...

І журно пливе пісня в етері:

«.....

Дінь-бом!.. дінь-бом!.. —

Чути дзвін кандалний...

Дінь-бом!.. дінь-бом!.. —

Шлях сибірський дальний...

Дінь-бом... дінь-бом... — чути там і тут:

Товариші...

робітники...

на каторгу ідуть...

Товариші робітники...

на каторгу!..

ідуть !!..»

— Смірррр — на!!.. — розтинається команда на тюремному, подвір'ї. — Ша-а-гом... МАРШ!!.

Рідка шерега сильветів з примкненими багнетами маршує гусачим кроком поуз тюремний спецкорпус...

— Стій!!.

Сильвети стоять черідкою, поставивши рушниці до ноги.

— Ліво-руч!..

Повертаються і так стоять. Через все подвір'я рідкою шпалерою.

— «Приймай «люді-і-шек!!..» — розтинається десь тягучий голос команди...

І поуз шпалеру сильветів з багнетами проходять зігнуті з руками за спину...

Перший-ШТУРМАН... Другий — хтось напнутий ковдрою... Третій... четвертий... ідуть і йдуть...

— «Дінь-бом... дінь-бом...» — завмирає, губиться пісня.
Її заливає темрява... Івсе заливає темрява...

2.

— «Товариші-робітники... на каторгу... ідуть...»

Загратований вагон гойдається, мов від пропасниці, і це, в нього приніс хтось кінець «улюбленої пісні вождя», пісні з радіостанції «Комінтерн», — і доспівав її в кутку вагону, етапного. Проспівав в два голоси... І схлипнув... І промовив, зідхнувши, сардонічно, роздумливо:

— «Говорить радіостанція Комінтерн...»

І віддалось в другім кутку, наслідуючи диктора:

— «Вниманіє... Товариш Голод заступив товариша Єжова...»

Посеред вагону на пічці горить свічка. Вагон набитий людьми, що лежали покотом і сиділи понад стінами... А справа —

притиснувшись до стінки, стояв Карл МАРКС, пригноблений, скулений, розстрижений, напнутий коцом, знищений... роздавлений... і нікому не потрібний...

А зліва стояв ШТУРМАН біля загратованого люка і дивився у ніч... А потім перевів задумливий погляд на «КАРЛА МАРКСА»...

Люди жадібно почали гризти знайдені в лахмітті сухарі, визбирувати крихти в убогих торбинках і в кишенях...

«Карл МАРКС» дивився голодними, запаленими очима і ще дужче скулився, кутався в коц. Непомітний. Сухенький. Як грибок, серед розкиданих пеньків. Всіма геть зобутий... Він був голодний... Він хотів їсти... Але лише ковтав слину Простяг був руку... та й зідхнув, опустив...

ШТУРМАН повів очима по вагону, оглянув «Карла МАРКСА» і звернувся до КОМАНДАРМА, що сидів біля його ніг:

— Слухай, Командарме... Чи черговий нашу посилю передав до жіночого вагону?

— Так, Штурмане... Він передав... І яблука передав, і хліб... Але записки від неї не взяв...

ШТУРМАН посміхнувся:

— Добре... — а тоді взяв пакунок, завинений в газету, розвинув ту газету Там була половина хлібини з передачі матері. Довго дивився на неї молитовно, ворушив задумливо устами... Потім подивився на «Карла Маркса» і помалу переломив хліб надвоє... Простяг половину Маркові...

МАРКС злякано витріщив очі, водив ними від хліба до Штурманових очей, від очей — по вагону — і знову до хліба... Голод світився з його погляду, кричав з кожного руху...

ШТУРМАН терпляче тримав простягнутий хліб, посміхнувся:

— Ну ж...

Тоді «Карл Маркс» ступнув крок і нерішуче простяг руку... Взяв... Не в силі відірвати від хліба очей, затремтів, впився в хліб зубами... і — враз нестримно заридав... Він тіпався в корчах розпуки, зрошуючи слезами хліб, не в силі опанувати собою...

— От, — промовив ШТУРМАН нарешті: —

А ТИ КАЗАВ, ЩО УКРАЇНИ НЕМАЄ...

Тоді — держучи перед собою обома руками хліб, наче жебрак, завинений в коц «МАРКС» підвів вогкі, глибоко запалі очі на ШТУРМАНА і, мов би в нудьзі передсмертній мліючи, прорік, майже викрикнув:

— Ах, Штурмане, Штурмане!... (і схилив голову, глибоко-глибоко зіхнувши) —

Процес остаточно дійшов до діялектичного заперечення...

(і в роздумі додав, підвівши очі на Штурмана) —

Твоя ера починається завтра, Штурмане!

A589337

